

А. І. Амонс

e-mail: andrey_amons@ukr.net

О. В. Бабіч

e-mail: bav1971g@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6456-8357>

Л. В. Ковальчук

e-mail: razum@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8474-9008>

О. П. Сєкерська

e-mail: e.sekerskaja@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4540-3308>

І. А. Четвериков

e-mail: chetverikov67@gmail.com

Методичні рекомендації з дослідження місць пам'яті Одещини: алгоритм пошуково-ексгумаційних робіт на спецоб'єктах НКВС

Зміст

Місця пам'яті: теоретичні та практичні аспекти

Спецоб'єкт НКВС на 6-му кілометрі Овідіопольської дороги: історична довідка

Методика пошуково-ексгумаційних робіт на спецоб'єктах НКВС:

Організаційні заходи

Алгоритм дій при розкопках

Судово-антропологічна експертиза

Аспекти особливої уваги

Висновки

Рекомендовані джерела та література

Додатки:

1. З актів про розстріл УНКВС по Одеській області 1937 року

2. З опису розстрільних ям, досліджених на бастіоні «Володимир» (Тирасполь, 2017)

3. З фотоальбому: додаток до антропологічного опису останків (Тирасполь, 2017)

4. Із висновку судово-медичної експертизи щодо останків репресованих, виявлених у розстрільній ямі № 2 (Тирасполь, 2017)

Про авторів

Місця пам'яті: теоретичні та практичні аспекти

В історії України багато героїчних сторінок і багато трагічних. Всі вони мають бути увічнені. Пам'ять про минуле, вшанування героїв, діячів науки і культури, визначних особистостей має поєднуватись з шанобливою і співчутливою пам'яттю про постраждалих, невинних жертв зlodіянь минулого.

XX століття величне у всіх проявах. Поруч з високою героїкою, самопожертвою, унікальними досягненнями людської думки відбувались масові злочини проти людства і людяності. Найбільшими з них є повсякденні дегуманізовані практики тоталітарних держав, що визначають трагічний вектор розвитку нашої цивілізації. Подолання наслідків тоталітаризму є однією з головних задач демократичного суспільства.

Одеса XX століття не виключення. Історично місто створювалось як вільний простір, відкритий для всіх, без жорсткої соціальної ієрархії, національних упереджень, з можливістю співіснування різних культур, ідей, концепцій, творчою атмосферою. Тому величезним випробуванням для одеситів стала необхідність виживання в умовах тоталітарних систем, відносно короткочасної фашистської і більш протяжної більшовицько-радянської. Сотні тисяч життів забрали ці режими. Численні жертви гинули під тортурами, в муках, переживаючи безмірний жах й абсолютну безпомічність, їхні тіла закопували без належного погребіння. Віднайти їх, поновити їхні імена, гідно поховати останки та упокоїти їхні душі, визначити місця скорботи та увічнити пам'ять про них — важлива задача держави Україна і громадянського суспільства. Без гідної пам'яті про минуле неможливий цивілізований розвиток, ані держави, ані громади.

Одним з напрямків увічнення пам'яті про жертв тоталітарних систем XX століття є дослідження місць масових страт і вбивств, масові могильники, локації репресій та об'єкти Голокосту. Історія кожного такого місця має ретельно вивчатися

в архівах та на місцевості. Необхідно збереження історичної спадщини, захист подібних місць від вандалізму та хаотичної забудови, популяризація міської історії, допомога громадянам у пошуку своїх коренів.

Спецоб'єкт НКВС на 6-му кілометрі Овідіопольської дороги:

історична довідка

Ділянка в районі села Татарка Одеського приміського району (нині — 6-й кілометр Овідіопольської дороги) у першій половині ХХ століття була міським смітником. У період «Великого терору» (1937–1938) співробітники УНКВС по Одеській області таємно закопували тут тіла розстріляних і померлих у міських в'язницях. Можливо, тут відбувалася й частина розстрілів жертв терору, але, зазвичай, в Україні в цей період розстріли проводилися у в'язницях. Відповідно до архівних документів попередньо встановлено, що у 1937–1938 роках були прийняті рішення про розстріл понад 8100 жителів Одещини. Більшість з них страчені в Одесі, але частина розстрілів проводилася в Тирасполі, Балті, Миколаєві, Кропивницькому (Кіровограді), Херсоні, Києві та інших місцях. Не виключено, що у 1939–1941 роках спецоб'єкт під Татаркою використовувався за тим самим призначенням, і останки розстріляних у ці роки перебувають тут же. Реабілітовано з них понад 300 осіб, загальна ж кількість загиблих відповідно до архівних документів не встановлена.

У 1942–1943 роках в районі села Татарка румунська комісія на чолі із судовим лікарем Олександром де Бірклем проводила пошуково-дослідницькі роботи з метою виявлення останків розстріляних жертв більшовицьких репресій. Основна увага приділялася пошуку тіл колишніх підданих Румунії, вивезених з Бессарабії й Буковини після приєднання цих територій до СРСР у 1940 році. За результатами робіт був представлений звіт «Попередні судово-медичні висновки по розслідуваннях у Татарці», датований 06.08.1943. Інформація про розкопки й ексгумації також публікувалася в газетах «Одесса» (25.04.1943, 29.04.1943), «Голос правды» (15.05.1943), «Одесская газета» (05.05.1943, 17.08.1943) та інших.

У фондах ДАОО документи зазначеної комісії не виявлені (можливо були вивезені під час відступу румунських військ з Одеси). Однак в архівно-слідчій

справі одного з учасників румунської комісії начальника одеського судово-медичного бюро І. Я. Фідловського є покази про виявлені у районі Татарки ями з тілами розстріляних НКВС у довоєнні роки.

Існує версія, що румунська військова адміністрація могла використовувати ділянку в районі Татарки для поховання страчених у 1941–1944 роках радянських громадян, передусім єврейської національності.

Після відновлення в Одесі у квітні 1944 року радянської влади репресії продовжилися. За попередніми даними, в 1944–1945 роках рішення про розстріл були прийняті стосовно 45 осіб, які згодом були реабілітовані. Можна висловити припущення, що останки цих осіб, а також інших розстріляних НКДБ і ще не реабілітованих, можуть перебувати на ділянці колишнього спецоб'єкта НКВС.

Спроби визначити межі цієї ділянки, локалізувати місця ям з людськими останками та встановити приблизну кількість закопаних на 6-му кілометрі жертв тоталітаризму робилися протягом останніх 30 років. У 1990-ті роки пошуково-дослідницька група громадської організації «Одеський Меморіал» під керівництвом М. М. Данілова збирала свідчення очевидців. Вони підтверджують відомості про вивіз у 1938 році в це місце тіл розстріляних, а також факти виявлення людських останків при земляних роботах на території Одеського аеропорту у 1960-ті — на початку 1970-х років. (Ці спогади опубліковані в одеській періодиці 1990-х років і частково в першій книзі «Реабілітовані історією. Одеська область»). Аналогічну роботу з пошуку свідчень щодо 6-го кілометра проводив одеський краєзнавець Р. О. Шувалов, що відображають матеріали його особистого фонду в ДАОО.

З 1990-х років Одеський академічний центр Міжнародної академії наук і громадська організація «Академічний центр «Наука та освіта» ведуть науково-дослідну й просвітницьку програму «Одеський мартиролог», присвячену історії репресій на Одещині (керівник програми — Л. В. Ковальчук). В рамках програми видана серія книг і створена електронна база даних репресованих Одещини, основою для якої послужили слідчі справи з архівів УСБУ та ДАОО, а також справи спецпоселенців з архіву ГУ МВС Одеської області (програма ЕБД розроблена Г. О. Разумовим). Також учасниками програми була оцифрована частина

документів, що зберігаються в ГДА СБУ, зокрема з фонду 42 (статистична звітність УНКВС по Одеській області) і фонду 6, опис 3 (протоколи одеської Трійки при УНКВС, Вищої Двійки (нарком внутрішніх справ СРСР і прокурор СРСР), Особливої наради при НКВС, Військової колегії Верховного суду СРСР, розстрільні акти та інші документи).

У 2008 році, в рамках Комплексної програми пошуку та впорядкування поховань жертв війни та політичних репресій, за рішенням Державної міжвідомчої комісії зі справ увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій та згідно з рішенням виконавчого комітету Одеської міської ради № 550 від 14.06.2007, фахівці спеціалізованого ПП «Південні Меморіали України» провели розкопки на 6-му кілометрі (керівник групи — Ю. Федоров, його заступник — С. Денисенко). За допомогою групи М. М. Данілова їм вдалося локалізувати ями, з яких були ексгумовані останки 1086 розстріляних. Під час розкопок знайдені артефакти, датовані 1938 роком. У зв'язку з невирішеністю питання про проведення судово-медичної експертизи останки були розміщені в металевих контейнерах поруч із місцем розкопок. У листопаді 2011 року останки репресованих ритуально поховали в братській могилі на Західному цвинтарі Одеси. Звіт про пошуково-ексгумаційні роботи мав бути переданий до Українського інституту національної пам'яті (далі — УІНП), але на 2022 рік в архіві УІНП не виявлений. **(фото 1 (ЛВ))**

Питання про ділянку на 6-му кілометрі Овідіопольської дороги знову актуалізувалося восени 2020 року у зв'язку з необхідністю розширення території Одеського аеропорту.

У квітні 2021 року розпорядженням Одеського міського голови Г. Л. Труханова була створена робоча група з увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій, останки яких знаходяться на 6-му кілометрі Овідіопольської дороги.

Член робочої групи Л. В. Ковальчук на основі програми «Одеський мартиролог» представила аналіз архівних даних про кількість репресованих Одещини, у відношенні яких ухвалені рішення про розстріл, і підготувала відповідні попередні списки заарештованих у 1937-му і 1938 роках, які було розміщено на міському сайті. Аналіз цих відомостей у поєднанні з приблизним

числом ексгумованих в 1942–1943 роках і числом скелетизованих тіл, ексгумованих у 2008 році, дозволяє припустити наявність на 6-му кілометрі Овідіопольської дороги останків понад 5000 репресованих у роки «Великого терору».

Для уточнення інформації про одеський спецоб'єкт НКВС були підготовлені запити в архів Федеральної служби безпеки Росії (у СРСР подібна документація вважалася особливо секретною та підлягала передачі в Москву), в Інститут з розслідування комуністичних злочинів у Румунії та у Федеральний архів Німеччини. Мета запитів — отримати максимально можливі відомості про діяльність НКВС в районі села Татарка й, зокрема, ознайомитися зі звітом щодо ексгумаційних робіт на околиці Одеси румунської комісії під керівництвом А. де Біркле у 1942–1943 роках. Також було підготовлено звернення до Інституту народної пам'яті Польщі щодо можливості фахівців Інституту взяти участь у розкопках на 6-му кілометрі Овідіопольської дороги. Відповідно до рішення робочої групи Одеська міська рада направила листа з додатком запитів послу України в Німеччині, повіреному у справах України в Румунії та у МЗС України із проханням надати консультацію про можливість одержання документів з архіву ФСБ Росії. З Німеччини отримана проміжна відповідь, документи з Румунії очікуються, інформації з архіву ФСБ немає.

Для конкретизації місць пошукових робіт член робочої групи О. В. Бабіч направив особистий запит у Національний архів у штаті Меріленд (США) і придбав електронні копії німецьких аерофотозйомок ділянки в районі села Татарка, що проводилися у квітні-травні 1944 року. На знімках на досить великій площі чітко означені численні западини і материкові викиди в районі старого міського смітника на захід від аеродрому. Це дозволяє припускати значний розмір полігону, на якому можуть перебувати останки жертв репресій.

У червні 2021 року департамент міського господарства Одеської міськради, як замовник, уклав волонтерський договір із громадською організацією «Військово-історичний клуб «Воїнська доблесть», яка займається пошуком червоноармійців, що загинули на території Одещини у 1941-му і 1944 роках. Підставою для договору став дозвіл на проведення пошукових земляних робіт в Одеській області, виданий

керівникові цієї організації Міністерством культури та інформаційної політики України.

У серпні-вересні 2021 року пошуковці обстежили ділянку місцевості на 6-му кілометрі Овідіопольської дороги біля Одеського аеропорту площею близько 5 га. Куратором робіт був особисто Г. Л. Труханов, який взяв на себе їх матеріально-технічне забезпечення та інформаційний супровід. У результаті проведених пошукових робіт на кінець вересня було виявлено 32 ями з людськими останками. У 2022 році роботи планується продовжити силами тієї ж громадської організації. На початок року звіт про результати робіт, проведених на 6-му кілометрі не оприлюднено. **(фото 2,3 (ЛВ))**

Розкопки місць поховань і процедура ексгумація останків загиблих людей регламентовані рядом законів України та нормативними документами. Роботи на 6-му кілометрі Овідіопольської дороги повинні виконуватися у відповідності з ними на основі наукової методики, апробованої фахівцями на інших подібних об'єктах. Кваліфіковано провести ексгумацію всіх останки загиблих, визначити хронологічні межі злочинів, відновити максимально можливу кількість імен репресованих можна тільки в результаті проведення комплексного наукового дослідження колишнього спецоб'єкта НКВС і прилеглих територій.

У зв'язку з обмеженістю інформації про процедуру, перші результати та перспективи робіт на 6-му кілометрі сформована громадянська ініціатива «Спецоб'єкт НКВС. Одеса, 6-й км». До неї увійшли фахівці різного профілю, зокрема, історики, архівісти, археологи, юристи — дослідники історії тоталітаризму ХХ століття та масових репресій, а також представники громадських організацій та родичі репресованих. Основні завдання учасників громадянської ініціативи — інформаційний супровід загального розвитку ситуації та сприяння організації комплексних наукових досліджень на 6-му кілометрі за участю профільних фахівців з різних країн.

Зацікавленість у спільному проведенні на Одещині ексгумації останків жертв тоталітаризму ХХ століття виразили Інститут народної пам'яті Польщі та Інститут з розслідування комуністичних злочинів у Румунії. На думку фахівців цих установ,

роботи повинні проводитися в повній відповідності із сучасними науковими методиками і супроводжуватися відповідними експертизами.

Для підготовки другого етапу робіт на 6-му кілометрі учасники громадянської ініціативи склали науково-практичні рекомендації з дослідження спецоб'єктів НКВС. Вони є узагальненням досвіду багаторічних архівних та археологічних наукових досліджень подібних об'єктів у Биківні (Київ, 1971–2012), П'ятихатках (Харків, 1991–1996), на меморіальній ділянці парку імені Горького (Вінниця, 1943, 2004), в урочищі Халявин (Чернігів, 2004), урочищі Треби в селі Макухівка (Полтава, 2005), у Тираспольській фортеці (Тирасполь, 1992–1994, 2017–2021) та в інших місцях. Історична довідка і характеристика архівної інформації складені Л. В. Ковальчук і О. В. Бабічем. Черговість етапів археологічних досліджень та наступних робіт розроблена І. А. Четвериковим та А. І. Амонсом. Основу ілюстративної частини склали фотоматеріали зі звітів щодо розкопок Тираспольської фортеці, доповнені знімками з особистих архівів авторів видання. Узагальнююче введення до науково-практичних рекомендацій написано І. В. Голубович. Основна увага в роботі приділяється *методиці археологічних пошукових робіт як ключовій складовій всього комплексу досліджень*. Помилки, допущені на цьому етапі, фатальні, непоправні та приводять до втрати унікальної інформації. У результаті можливих помилок загальна картина злочинів тоталітарної системи може залишитися неповною, а пам'ять про жертв терору — відновленою лише фрагментарно.

Роботи на спецоб'єктах НКВС повинні здійснюватися комплексно, з використанням досвіду ексгумацій на вже виявлених місцях масового знаходження останків жертв терору.

Комплексний метод включає:

1. Попередній пошук в архівах необхідних документів, складання списків розстріляних, а також додаткову архівну роботу, що супроводжує проведення ексгумації людських останків з ям, виявлених на території спецоб'єкта .

2. Планову підготовку до археологічної експедиції, залучення профільних фахівців, фінансове і матеріально-технічне забезпечення робіт.

3. У період польового сезону та після його завершення:

— локалізацію ям (траншей) з людськими останками і речових ям (можна із застосуванням легкої техніки та проведенням подальших шурфувальних робіт на місцевості);

— прив'язку виявлених об'єктів до загального топоплану місцевості;

— археологічну ексгумацію (виїмку та антропологічне дослідження останків);

— обробку, опис виявлених артефактів і передачу їх на відповідальне зберігання;

— фото- і відеофіксацію вузлових моментів польових робіт, що проводяться;

— ведення польового щоденника, в якому фіксуються всі роботи і події в період експедиції;

— проведення судово-медичної, криміналістичної та інших експертиз;

— музеїфікаційні заходи (збереження та систематизація знайдених артефактів);

— складання наукового звіту щодо проведених робіт з відповідними додатками;

— меморіалізацію (ритуальне поховання жертв терору зі створенням місця Пам'яті).

Тільки в цьому випадку є шанс на ідентифікацію значної частини останків розстріляних і справжнє увічнення пам'яті про них. Про це свідчить досвід І. А. Чеверикова, який з 2017 року очолює роботи з ексгумації останків на бастіоні «Володимир» у Тираспольській фортеці. Організована ним комплексна професійна робота на розкопках разом з проведеними фаховими експертизами дозволила **ідентифікувати 1484 останків розстріляних з 2265 всіх, знайдених при проведенні розкопок у 1991–1994-му та 2017–2021 роках.** Саме так досягається головна мета — увічнення пам'яті про жертви тоталітаризму, тіла яких протягом десятиліть залишались безіменними й таємно приховувалися на спецоб'єктах НКВС.

Методика пошуково-ексгумаційних робіт на спецоб'єктах НКВС

Організаційні заходи

1. Попередньо рекомендується скласти списки розстріляних у даному регіоні в період «Великого терору» (ПІБ, рік народження, дата розстрілу, номер архівної справи, місце її зберігання). Основні джерела — розстрільні акти, протоколи засідань Трійки при обласних УНКВС, рішення вищої Двійки (наркома внутрішніх справ СРСР і прокурор СРСР, вироки виїзних сесій Військової колегії Верховного суду СРСР, Військового трибуналу військ НКВС певного військового округу, обласного суду, рішення інших репресивних органів. Додаткові джерела — накази на розстріл, супровідні листи посадових осіб, вказівки вищого керівництва тощо. **(фото 4 (ЛВ))**

Наявність зазначених списків полегшить *встановлення дати* ями з останками розстріляних без тривалого архівного пошуку. Якщо в процесі ексгумації будуть виявлені артефакти, що вказують на прізвища одного-двох розстріляних, то по них попередньо можна встановити дату розстрілу. Якщо ж кількість останків, виявлених у цієї ямі, буде відповідати кількості розстріляних за даним актом, то це дозволить вважати ексгумованими усіх людей, зазначених у документі. Розбіжність кількості останків з даними розстрільного акту вказує на те, що тіла вбитих в один день розмістили у двох ямах: у цьому випадку вірогідно встановленими вважаються тільки ті, чий імена-прізвища-по батькові прочитані на виявлених в ямі документах.

Додатково слід зауважити, що зазначені в розстрільних актах дати і номери протоколів засідань репресивних органів дають можливість пошуку більш повних даних про конкретну людину.

2. Керівник експедиції має скласти *план робіт* із вказаною послідовністю заходів, строків їхнього виконання, відповідальних виконавців, кількості працівників, а також організаційно-технічного забезпечення. Складений план узгоджується з відповідальними виконавцями, Держкомісією та замовником або створеною ним структурою. Основні заплановані заходи рекомендується представити на прес-конференції і потім підтримувати постійний контакт зі ЗМІ.

3. При наявності контурів виявлених ям з людськими останками доцільно скласти *топографічний план* місцевості з нанесеними на нього контурами потенційних об'єктів дослідження, а також намітити об'єкти для дослідження у

поточному польовому сезоні. Це дозволить поетапно досліджувати ділянку за ділянкою, поступово розширюючи вивчену територію. Досвід показує, що навіть за умови ідеальної взаємодії всіх складових експедиційної структури, моральне вигорання учасників розкопок настає через два місяці. Для організації змінної роботи рекомендується передбачити можливість включення до складу експедиції додаткової групи підготовлених фахівців. **(фото 5 ЛВ)**

4. Необхідно включити до складу експедиції людину, яка буде *відповідальною за ведення робочої документації* (польового щоденника, опису знахідок, поточного шифрування знайдених предметів тощо). Вона має бути звільнена від усіх видів польових робіт і підпорядкована тільки керівникові експедиції. За результатами дослідження конкретного об'єкту відповідальна особа надає керівнику експедиції проміжний (робочий) звіт в електронній формі та польовий щоденник. Надалі матеріали робочого звіту та щоденника ляжуть в основу наукового звіту щодо проведених у сезоні досліджень. **(фото 6 ЛВ)**

5. Крім археологів і учасників розкопок, необхідно забезпечити обов'язкову участь в експедиції наступних *фахівців*: геолога (на початковій стадії дослідження ділянки), антрополога і фотографа/оператора. Судово-медичний експерт і криміналіст приїжджають на місце розкопок за запрошенням керівника експедиції. Доцільним є виклик цих фахівців після завершення робіт на черговому об'єкті дослідження. До їхнього візиту знайдені останки та артефакти мають бути підготовлені для відбору матеріалу з метою наступного його вивчення в лабораторних умовах. До земляних робіт рекомендується залучати молодих фахівців, а також аспірантів, магістрантів, студентів-старшокурсників профільних спеціальностей.

6. Необхідно забезпечити *місце проживання* для іногородніх учасників експедиції і транспорт для доставки робочої групи на місце розкопок. *Автотранспорт* повинен постійно перебувати при експедиції для штатних і можливих екстрених ситуацій.

7. Місце розкопок має бути повною мірою забезпечене *електроенергією, водою (питною і технічною), біотуалетами*. Учасники експедиції мають отримувати регулярне харчування. Також слід створити *польовий табір* експедиції,

де будуть знаходитися робочий одяг, експедиційний інвентар, камералка, їдальня, польова лабораторія. Рекомендується обладнати польовий медпункт і включити до складу експедиції фахівця з навичками надання першої медичної допомоги. Обов'язковим є *набір медикаментів*, відповідно до польових робіт, а також телефон найближчого пункту «Швидкої допомоги» для виклику в екстрених випадках.

8. Необхідно забезпечити експедицію наступною *робочою технікою та інвентарем*:

— легкий бульдозер типу ДТ-75, використовується для допоміжних цілей: на початковому етапі — для розчищення майданчиків, зняття верхнього шару ґрунту та виходу на контури намічених для дослідження ям; після завершення роботи — для приведення місцевості в первісний вид;

— екскаватор-навантажувач, щоб виймати ґрунт із ями до рівня, визначеного керівником експедиції, відсувати вийнятий ґрунт у потрібному напрямку, відвозити його на певну відстань за межі розкопної зони;

— спеціальні археологічні бури для визначення глибини залягання в ямах людських останків чи речей; практика свідчить про високу ефективність таких бурів, за винятком робіт з особливо твердими та кам'янистими ґрунтами;

— металодетектори з відповідним робочим налаштуванням (дискримінація металів); **(фото 1)**

— світлодіодні світильники потужністю не менше 30 Вт, які застосовуються для екстреної роботи в нічних умовах та обов'язкові для нічної охорони об'єкта дослідження;

— оргтехніка для електронної обробки результатів робіт (ноутбук, сканер, принтер); **(фото 2)**

— нівелір зі штативом і 5-метровою рейкою;

— повністю металеві штикові лопати типу «Клондайк» (2–3 шт.) і совкові лопати із запасом держаків (не менш 10 шт.);

—приладдя для розчищення (ножі різної довжини, кельми будівельні вузькі, малярські щітки різних розмірів з м'яким і твердим ворсом, скальпель для відкриття документів на паперовому носії, пластмасові совки плоскі та для сипучих речовин тощо);

- драбина алюмінієва розкладна висотою не менш 4 метрів;
- відра пластмасові та металеві з-під фарби (не менш 10 шт);
- сита (дрібнодірчасті та крупнодірчаст) для перевірки ґрунту, що виноситься; **(фото 3)**

- рукавички робочі тканинні й тонкі гумові;
- лавсановий шнур (дві бухти);
- цвяхи 50 мм для скріплення каркасу протизливових пристроїв, для спорудження тимчасових навісів тощо;
- скло розміром 21х30 см для фіксації паперових документів (не менш 20 пар);
- папір формату А-4 (не менш 3 пачок);
- холодильник двокамерний для побутових потреб і медикаментів.

9. До початку експедиції слід замовити різні *пакувальні матеріали* для ексгумованих останків загиблих (спецкороба, туби, спецмішки) і для артефактів (картонні коробки, целофанові герметичні пакети різних розмірів). За попередніми розрахунками, рекомендується виходити з кількості останків не більше 600 осіб за сезон, але слід також урахувувати можливість додаткових замовлень пакувального матеріалу.

10. Щоб уникнути актів вандалізму необхідно забезпечити *охорону місця розкопок* і особливо розкритих ям з людськими останками. Місце розкопок має бути, за можливості, огорожене профільними щитами, доступ сторонніх до розкритих ям — тільки за попереднім узгодженням з керівником експедиції. Дана теза не стосується діяльності ЗМІ, що займаються популяризацією проекту. Але дотримуватися норм техніки безпеки на місці розкопок обов'язково для всіх.

11. Слід заздалегідь забезпечити для розкритих об'єктів дослідження *засоби захисту від негоди*:

- десятимісний розбірний намет;
- поліетиленові непромокальні тенти (не менш 3 шт.);
- тенти під маскувальну сітку довжиною до 10 м від сонця (не менш 3 шт.);
- дошки стройові 6-метрові товщиною до 4 см для екстреного перекриття ям з наступним натягуванням тенту (не менше 8 шт.);

— коли Г-образні з відрізків сталеві арматури для кріплення тентів (не менш 40 шт.). **(фото 4-6)**

У період проведення експедиції необхідно регулярно відслідковувати прогноз погоди: залиття розкритих об'єктів дощовими потоками буде згубним для документів на паперовому носії та предметів одягу розстріляних.

12. Слід заздалегідь погодити з керівництвом регіонального управління Національної поліції *порушення кримінальної справи* за фактом виявлення людських останків.

Поліція має скласти протокол огляду місця події, до якого додається план-схема ділянки з виявленими об'єктами дослідження.

Слідчий поліції повинен винести постанову про призначення судово-медичної експертизи, яка проводиться після завершення робіт на тому чи іншому розкритому об'єкті; в окремих випадках експертиза може бути проведена в ході самих робіт.

13. Слід заздалегідь погодити з органом місцевого самоврядування та поліцією місце зберігання ексгумованих останків після проведення судово-медичної експертизи та до їхнього подальшого ритуального поховання. Тривале зберігання (а тим більш накопичення) останків у польовому таборі експедиції неприпустимо.

14. Також слід погодити місце зберігання артефактів, що будуть виявлені при розкопках. Після їх фото-відео фіксації та опису в польовому щоденнику рекомендується передавати ці артефакти до музею, де вони будуть зберігатися у приміщеннях, що знаходяться під охороною. Ці питання мають бути узгодженими з працівниками відповідного музею, а предмети мають передаватися на тимчасове зберігання за спеціальним актом, підписаним сторонами. До акту обов'язково додається складений керівником експедиції та завірений завідувачем музею наскрізний опис матеріалів, що передаються. Необхідно також узгодити вільний доступ дослідників до переданих артефактів в період написання наукового звіту про розкопки. Питання експонування музеєм цих матеріалів та використання їх у науково-просвітницьких цілях мають вирішуватися лише після надання наукового звіту до Держкомісії та замовнику робіт.

14. Бажано заздалегідь погодити з місцевими музеями, науковими установами, вузами, історичними товариствами процедуру приймання артефактів, а також

подальші умови їхнього зберігання, експонування та використання в науково-просвітницьких цілях.

Алгоритм дій при розкопках

1. Після розкриття виявленої ями з людськими останками проводиться вихід на рівень розчищення *по всій площі*, зайнятій скелетизованими тілами (горизонтальне розкриття). **(фото 7)** Розчищення верхнього рівня кістяків без дотримання цієї умови зіштовхнеться з безліччю об'єктивних труднощів. Над кістяками верхнього шару доцільно залишити *прошарок товщиною до 10–15 см*, це дозволить спокійно пересуватися по неробочому простору ями, не далячи при цьому останки верхнього шару. **(фото 8)**

При розкопках іноді трапляється, що розкритої яму перетинають ті або інші *комунікації* різних періодів — кабелі, труби тощо. **(фото 9)** У цьому випадку керівник експедиції наводить довідки у відповідних інстанціях — чи перебувають дані комунікації в експлуатації чи ні. В будь-якому випадку слід уникати руйнування подібних об'єктів при проведенні планіграфічного розчищення. Усування неробочих комунікацій проводиться тільки з дозволу компетентної організації й тільки в тому випадку, якщо кабель або труба прокладені безпосередньо через масу людських останків.

2. *Відвал ґрунту* з розкритої ями має бути *прибраний* на відстань до 2,5-3 м від країв розкопу. Це дозволить не тільки встановити засоби протизливого захисту, але й вільно пересуватися навколо ями. Інакше ґрунт, що лежить на краях, буде екранувати струмені дощу, забезпечуючи воді вільне стікання усередину розкопу. Для профілактики затоплення по периметру ями на відстані приблизно метра від її країв має бути вирита дренажна канавка глибиною до 30 см. Відвал, що лежить на допустимому віддаленні від ями, може бути використаний для встановлення вертикальних опор сонцезахисного тенту.

3. *Планіграфічне (горизонтальне) розчищення* кістяків верхнього рівня — обов'язкова умова дослідження об'єкта. Ціль планіграфії — зафіксувати розташування скелетизованих тіл на фотографіях і відео (обов'язкові для польового щоденника, звіту й наступних публікацій). Розчищення має починатися з торцевого

кінця досліджуваної ями, протилежного виходу з неї. Вихід улаштовується за розсудом керівника експедиції: обладнання материкових щаблів недоцільно, слід користуватися алюмінієвою драбиною. Через вихід також подаються знахідки та виносяться будівельні (міцні) відра з вибраним ґрунтом.

4. Розчищення проводять *3–4 людини*: 1–2 фахівця з археологічним досвідом і 2 асистента. На початковій стадії працюють усі разом, а потім, за можливості, парами, щоб забезпечити попереміну зміну пар і відпочинок. **(фото 10)**

Процес починається з «глухого» торця ями, звідки розчищення поступово просувається до вихідного торця. Спочатку асистенти знімають на певній ділянці біля «глухого» торця ґрунт над кістяками, після чого фахівець починає розчищення. Поки він працює, один асистент готує праворуч або ліворуч нову ділянку, а другий асистент виносить у відрах відпрацьований ґрунт. **(фото 11)** Після підходу робочої групи до входу в яму фахівець закінчує роботу і піднімається по сходах, з ями прибирається весь робочий інструмент, її краї підчищаються від грудок ґрунту, після чого проводиться фотографування та відеозйомка об'єкта. **(фото 12)**

5. *Фотографування та відеозйомка* об'єкта після планіграфічної розчистки здійснюється людиною із тривалим досвідом роботи, бажано, професійним фотографом/оператором із професійною технікою. Усі знімки мають бути якісними, без сонячних плям, з виразною фіксацією об'єктів і положення кістяків у ямі. **(фото 13)**

По ділянці в цілому і по кожній ямі-розкопу мають бути зроблені оглядові, орієнтуючі, вузлові та детальні знімки. Якщо розмір ями не дозволяє зробити на оглядовому знімку загальний план, то, у крайньому випадку, можна зробити 2–3 знімки в схожих ракурсах і потім об'єднати їх у фотошопі. Наступні знімки мають зафіксувати положення кожного кістяка, артефакту і бути пронумерованими. Знімки на смартфон мають лише допоміжне значення і додаватися до звіту не можуть.

Відеозйомка у форматі досить тривалого ролика проводиться після фотографування. Завдання відеозйомки — послідовна фіксація розчищених кістяків по довгій осі ями, від виходу до протилежного торця.

При фото- та відеозйомці використовуються:

— так звана *легенда* (ламінована табличка з назвою спецоб'єкта та роком проведення розкопок, а також ламінована картка з даним по ходу дослідження номером ями);

— топографічна «*стріла*» для вказівки півночі (виставляється по компасу);

— розкладна вимірювальна рейка, яка кладеться спочатку уздовж довгого краю ями, а потім уздовж короткого, фіксуючи співвідношення «довжина-ширина». **(фото 14 і 14а)**

При наявності прошарку ґрунту товщиною до 0,2 м між шарами останків у ямі процедуру планіграфії, фотографування та відеозйомки слід обов'язково повторювати після ексгумації верхнього шару кістяків.

Відеозйомка також має зафіксувати прив'язку кожної ями-розкопу до сусідніх об'єктів, дороги й інших особливостей місцевості. Рекомендується проводити відеозйомку, що фіксує не тільки початковий і завершальний стан об'єкту, але й вузлові моменти процесу ексгумації, вилучення з ями та обробки кістяків і артефактів.

6. Після планіграфії проводиться *ексгумація останків*. У цій процедурі активно використовується металодетектор. Робота починається від входу в яму і поступово просувається до протилежного «глухого» торця. Доцільною є первісна вибірка останків на досить вузькому просторі у вигляді поперечного орієнтованого розкопу, доведеного до дна ями. Вертикальний зріз заповнення такого розкопу відразу дозволить уточнити кількість шарів скелетизованих останків, що дасть можливість правильно скорегувати алгоритм дослідження об'єкту. **(фото 15)**

Існують два основні варіанти розбору кістяків: з укладанням останків кожної людини в окремий спеціальний короб або з упакуванням черепів і довгих кісток в окремі мішки/туби/пакети зі складанням хребців, ребер і фаланг пальців у загальний мішок/тубу/пакет. Незмінним для кожного варіанту залишається наклейка з номером ями для кожного виду пакування (спеціальний короб, мішок, туба, пакет).

Одночасна ексгумація з декількох ям-розкопів можлива тільки при наявності у складі експедиції достатньої кількості фахівців усіх профілів (археологів,

антропологів, фотографів/операторів) і достатньої кількості підготовлених асистентів. Така організація робіт вимагає значно більшої уваги керівника експедиції та призначення ним керівника робіт на кожній ямі-розкопу. Ексгумація та упакування скелетизованих тіл по кожній ямі проводиться відповідно до вищеописаної процедури.

Вибір варіанта процедури ексгумації та пакування скелетизованих тіл по кожній розкопаній ямі визначає винятково керівник експедиції залежно від ступеня змішування кістяків. Якщо рівні останків розділені спеціальними просипками ґрунту і верхні ряди не перемішані, то вибирається перший варіант. Він необхідний при постановці завдання на вилучення персонально кожного скелетизованого тіла (наприклад, для аналізу ДНК із метою встановлення конкретної особистості). При наявності в ямі понад 100 останків на реалізацію цього варіанту необхідно запланувати досить тривалий час і встановити дерев'яні настили для ходіння по нижніх рівнях кістяків.

Якщо ж останки лежать «штабелем» у 5–6 рядів висотою і перемішані, застосовується другий варіант. Змішування останків у таких «штабелях» може бути настільки інтенсивним, що спроба витягти анатомічно цілим один кістяк приводить до руйнування кістяків, що лежать поруч. Особливо важким видається розбирання кістяків нижнього шару, де найчастіше спостерігається «каша» із дрібних і великих кісток від різних кістяків. **(фото 16)**

7. По закінченню ексгумації виконуються наступні заходи:

7.1. *Зачищення* дна дослідженої ями, перевірка його металодетектором (тому що дрібні речі можуть піти в ґрунт і залишитися не вийнятими), *фотографування* порожньої ями з «легендою», рейкою на дні (довжина, ширина) і вертикально в куті (глибина дна від рівня сучасної денної поверхні). Фіксація об'єктів, через які проходять комунікації, проводиться звичайним порядком. Фотографування очищеної від кістяків ями дає уявлення про її обсяг до заповнення тілами вбитих. За можливості, також проводяться виміри рівня дна від сучасної денної поверхні, зроблені від репера (обрана для даного сектору ями точка прив'язки). **(фото 17-19)**

7.2. *Підрахунок* виявлених останків на основі окремо перелічених черепів і пар довгих кісток. Такий метод дозволяє виключити помилки анатомічно

недосвідчених волонтерів (наприклад, прийняття одного сильно роздробленого черепа за два та інші).

7.3. *Очищення* черепів і, за можливості, довгих кісток, а також *вилучення застряглих куль* із черепів. Ці дії покликані підготувати подальшу роботу судмедекспертів (зокрема, й взяття проб на аналіз ДНК при забезпеченні можливості його проведення).

7.4. *Миття й розподіл за категоріями* виявлених артефактів. Для кожної категорії відводиться окремий картонний ящик з відповідною наклейкою (це суттєво полегшить ведення польового щоденника і написання підсумкового звіту). Виділяються наступні категорії:

— одяг і взуття або їхні фрагменти, зокрема, іноземного виробництва: головні убори, верхній і нижній одяг; фурнітура одяжі; чоботи, черевики, калоші, туфлі, балетки, валянки, повстяні панчохи тощо; **(фото 20–21, 24–26, 22–23)**

— посуд і столові прибори (зокрема, військові) або їхні фрагменти: металеві миски і кружки, склянки, порцеляново-фаянсовий посуд, ложки (дерев'яні, алюмінієві та латунні), ножі (зокрема, саморобні та збірні) тощо; **(фото 27–30)**

— військова амуніція різних країн або її фрагменти: головні убори, форма, військова символіка, ремені й пряжки, портупей, фляжки, ліхтарики, планшети тощо. Військову символіку, зокрема, військові відзнаки, доцільно упаковувати й маркірувати в окремих пакетах, зберігаючи разом із фрагментами спеціальних частин військових головних уборів; **(фото 31)**

— постільні приналежності або їхні фрагменти: ковдри, наволочки, подушки тощо;

— тютюнові вироби і курильні приналежності або їхні фрагменти: ебонітові трубки, мундштуки (ебонітові, скляні й дерев'яні), готові цигарки, махорка в пачках, кисети, курильний папір, сірники; **(фото 32–35)**

— гроші та предмети для їхнього зберігання або їхні фрагменти: монети, паперові гроші, гаманці, портмоне, вузлики тощо; грошові купюри слід упаковувати і маркірувати окремо від монет; **(фото 36–37)**

— туалетні приналежності або їхні фрагменти: рушники, гребені, шпильки, зав'язки для волосся, гребінці, флакони з-під парфумів і одеколону, кишенькові дзеркальця тощо; **(фото 38–39)**

— предмети гігієни або їхні фрагменти: зубні щітки та їх футляри, мильниці, зубний порошок у коробках і пакетах, носові хустки тощо; **(фото 40–41)**

— оптичні прилади, аксесуари або їхні фрагменти: окуляри, пенсне, футляри, запасні лінзи тощо; **(фото 42)**

— прикраси або їхні фрагменти: серги, обручки та інші кільця, каблучки, кулони, брошки та інші предмети з дорогоцінних металів, амулети, кулони, намиста, зокрема з коралів тощо; **(фото 43–44)**

— культові предмети: образки, натільні хрести, ланцюжки, зав'язки, складені та їхні фрагменти, інша церковна й культова символіка; **(фото 45–46)**

— предмети медичного та медико-косметичного характеру або їхні фрагменти: вставні пластинчасті й паяні зубні протези, зубні коронки, зубні мости, скляні очні яблука, дерев'яно-металеві ножні протези і милиці, склянки з-під мазей тощо; **(фото 47–49)**

— письмові й друковані документи або їхні фрагменти: протоколи обшуку, квитанції, талони, фондів ордери, наряди на роботу, посвідчення, газети, сторінки журналів, книг, церковні молитовні видання, записники, кишенькові календарі, листи, записки, пам'ятки тощо. Ця категорія артефактів підлягає особливій обробці та окремому зберіганню (див: п. 6 наступного розділу); **(фото 50)**

— письмові приладдя або їхні фрагменти: пір'яні ручки, олівці тощо; **(фото 51)**

— предмети, що мають відношення до процесу розстрілу репресованих: гільзи, кулі, картонні коробки з-під патронів, волосяні мотузкові шнури, шкіряні смужки і ремені для зв'язування рук, дерев'яні кайдани, матер'яні кляпи, кинуті на тіла пляшки з-під спиртних напоїв, зламані при копанні ям наконечники лопат, батарейки кишенькових ліхтариків, перегорілі лампочки тощо. **(фото 52–55)**

8. У випадку виявлення предмета із дорогоцінного металу або іншого предмета, що має значну матеріальну цінність, керівник експедиції вилучає його у присутні не менш двох свідків. При вилученні ведеться відеозйомка епізоду з обов'язковим голосовим означенням місця розкопок, року й поточного об'єкту

дослідження. Після відповідної обробки, опису у польовому щоденнику і фотозйомки (вказується номер ями, виставляється вимірювальна лінійка) керівник експедиції складає акт вилучення знайденого артефакту у двох примірниках. В акті має бути вказано: день та рік вилучення, назва досліджуваного пам'ятника, номер ями, імена-прізвища свідків. Під актом розписуються керівник експедиції, свідки вилучення, а також особа, яка представляє установу, куди цей артефакт передається на відповідальне зберігання.

9. *Засипання* повністю дослідженої та очищеної ями відвалами раніше вийнятого ґрунту.

10. *Прив'язка* вивченої ями або ділянки до загального топоплану, *звірення* наскрізного опису знахідок, *завершення опису* процесу дослідження ями в польовому щоденнику та в електронному варіанті. **(фото 56)**

11. *Виклик судмедекспертів* для вивчення на місці останків з передачею на криміналістичну експертизу гільз і куль. Виклик проводиться на підставі відповідної постанови слідчого поліції або листа керівника експедиції із зазначенням фабули події та формулюванням питань, що цікавлять. Зроблені під час відвідування розкопок висновки судових медиків та отримані в лабораторних умовах висновки криміналістів мають бути оформлені письмово з підписами експертів та відбитком круглої печатки або іменного штампу.

Після проведення судмедекспертизи (стать, вік, характер поранень, прижиттєві травми) останки з відпрацьованої ями слід негайно надіслати *на тимчасове зберігання* в заздалегідь визначене місце.

12. Для *профілактики* морального вигоряння необхідно дати співробітникам експедиції, які працювали на даному об'єкті, відпочинок на один-два дні. Після цього можна приступати до роботи над наступною ямою з виявленими останками.

13. Організація роботи за принципом шестиденки (7-й день — вихідний) коректна в тому випадку, якщо попереду за прогнозом 2–3 тижні гарної погоди. Якщо очікується погода із затяжними змінними дощами, тоді алгоритм роботи слід побудувати за принципом «робота в сухі дні». Якщо тривалі зливи, що насуваються, за прогнозом сильні, загрожують майже закінченому об'єкту, то

робота має проводитися в авральному режимі, зокрема й у нічний час, при світлі потужних світлодіодних ламп. (фото 57)

Судово-антропологічна експертиза

Проведення спеціальних експертиз — одна з обов'язкових умов наукового дослідження колишніх спецоб'єктів НКВС. Експерти — антропологи та криміналісти на сучасному етапі вирішують багато важливих завдань: вони не тільки ідентифікують кісткові рештки, але й допомагають розслідувати історичні справи. Робота антропологів цінна тим, що вона допомагає розкрити й інші важливі злочини, наприклад, злочини проти людства. Антропологам-криміналістам доводиться ідентифікувати останки жертв репресій тоталітарних режимів, жертв військових та етнічних конфліктів. Звичайно, антропологи працюють у тісній співпраці з медичними експертами та іншими фахівцями. Колосальним поштовхом у розвитку процесу ідентифікації особи стала поява генетичного аналізу, який дозволяє секвенувати ДНК навіть з слідів на місці злочину.

Судова антропологія — це мультидисциплінарний напрямок, який поєднує археологію, фізичну антропологію та інші її напрямки з судовими науками, включаючи судову стоматологію, патологію та криміналістику. Судову антропологію також визначають як відгалуження фізичної антропології, яке в судово-медичних цілях має справу з ідентифікацією більш-менш скелетованих останків, що завідомо або імовірно належать людині. Тобто, у визначеннях судової антропології обов'язково присутня і фізична антропологія, і судовий контекст, що відображає багатокomпонентність і складність цього напрямку наукових досліджень.

Антропологів почали залучати до судових експертиз через їх досвід і знання біології людини. Адже крім основних характеристик — статі та віку людини, антропологи вимірюють кістки і череп, вивчають кістковий рельєф і за цими даними реконструюють зріст, пропорції та фізичну активність, яка може бути пов'язаною із професійною діяльністю, а також описують зовнішність людини. Антропологи можуть розповісти про хвороби людей, якщо вони зачіпали їх

кісткову систему, а за допомогою даних про хімічний склад кісток відтворюють дієту і регіон проживання людини.

Компетентний антрополог виявить на кістках сліди прижиттєвих травм і хірургічних втручань, а також визначить знаряддя вбивства і дасть висновок про причину смерті.

Головна практична мета судової антропології – ідентифікація скелетованих людських останків. Її, зазвичай, досягають за допомогою характеристики біологічних даних людини – визначення віку, статі, зросту та прижиттєвих ушкоджень.

Основними завданнями судово-антропологічної експертизи при дослідженні спецоб'єктів НКВС є встановлення:

- давності поховання (смерті);
- причин смерті та механізму утворення ушкоджень, які спричинили смерть особи;
- кількості осіб в кожній ямі;
- статі, віку, расової приналежності знайдених останків;
- прижиттєвого зросту та інші антропометричних характеристик тіла;
- наявності ознак захворювань, аномалій розвитку, прижиттєвих тілесних ушкоджень, хірургічного втручання, тощо;
- реконструкція обличчя (створення портрету особи).

Успішне виконання цих завдань створює умови для з'ясування особи, чії скелетні останки є не ідентифікованими.

Обсяг даних, який може отримати антрополог, вивчаючи скелет, достатньо великий. Крім базової інформації можна встановити цілий ряд особливостей і ознак, які допоможуть при ідентифікації жертви. Наприклад, сліди хронічних захворювань або вроджені аномалії. Ідентифікуючи останки, антропологи можуть отримати відповіді на найрізноманітніші питання. Наприклад, визначити видову приналежність кісток, і якщо останки належать людині або кільком людям – встановити стать, вік, визначити давність події, і навіть реконструювати обличчя за кістками черепа. Основні питання, на які може дати відповідь антрополог — це видова приналежність кісток (людина або тварина), давність моменту смерті,

кількісні визначення (скільки осіб у похованні), вік кожної людини та її стать, визначення таких характеристик, як зріст, хронічні хвороби та аномалії кісток та, нарешті, до якої раси належала людина і який зовнішній вигляд вона мала. Антрополог може назвати причину загибелі, орієнтуючись на сліди знаряддя вбивства, залишені на кістках людини та встановити характер смерті, визначаючи прижиттєві та посмертні травми.

Визначення антропологічного типу і відновлення вигляду жертви по черепу є ключовими показниками при проведенні ідентифікації особистості. Зовнішній вигляд є основою для складання фоторобота та впізнання в разі виявлення останків невідомої жертви. Співставлення зображення черепу та реконструкції зовнішності та прижиттєвої фотографії є одним із найвідоміших та найбільш вживаних методів встановлення особистості.

Судово-антропологічна ідентифікація людини включає такі процедури:

1. Попередній огляд, реєстрація та реставрація скелетних останків, доставлених на експертизу.

2. Вивчення ознак статі, віку та зросту усіх кісткових об'єктів для визначення кількості похованих осіб з використанням методик судово-медичної практики. Результати фіксуються та обробляються за допомогою комп'ютера.

3. Дослідження скелетних останків на предмет прижиттєвих травм, хвороб, хірургічного втручання.

4. Встановлення ознак зовнішності по знайденим черепам, пластичні реконструкції обличчя.

5. Співставлення даних, отриманих при дослідженні скелетних останків, з архівно-слідчими справами про передбачуваних осіб за ознаками статі, віку, зросту та расової приналежності.

6. Фотопоєднання прижиттєвих фотографій передбачуваних осіб із черепами.

7. При можливості слід застосовувати молекулярно-генетичні ідентифікаційні дослідження, які передбачають порівняльне генетичне дослідження спадкового матеріалу (ДНК), виділеного з кісток із матеріалом передбачуваних родичів. Ця технологія, заснована на найбільш сучасних методах молекулярної біології, є на сьогоднішній день не лише одним з найефективніших методів ідентифікації

особистості, але дає змогу також з великою точністю визначати кровноспоріднені зв'язки та встановлювати родоводи. Використання цього методу потребує технічної оснащеності спеціальних лабораторій та у випадку ідентифікації жертв тоталітарних режимів ускладнюється браком банку генетичних даних.

Перелік знайдених предметів при розкопках також несе інформацію для дослідження. Окремі речі, які нерідко знаходять пошуковці, були дозволені для арештантського користування, нічого зайвого не дозволялося. Але головним підтвердженням того, що у поховання були звалені саме жертви масових репресій, а не будь-якої епідемії, є ушкодження на кістках. Кульові отвори на черепах, як правило в потиличній частині, сліди від ударів прикладом та тригранним багнетом є безперечним доказом поховань розстріляних людей. Переломи лицьових кісток та кісток кінцівок можуть свідчити про жорстокі катування. Також можуть траплятися кулі і гільзи калібру, що підходили до револьверів-наганів та іншої вогнепальної зброї.

Всі ці дані дозволяють визначити особистість конкретної людини і, таким чином, досягти головної мети судово-антропологічної експертизи при дослідженнях спецоб'єктів НКВС — відновлення імен вбитих.

Аспекти особливої уваги

Для визначення хронології ям з останками, діапазону пошуку інформації в архівних документах і подальшої можливої ідентифікації загиблих в ході розкопок необхідно звертати увагу і фіксувати в польовому щоденнику наступну інформацію:

1. *Характер оформлення стін і дна досліджуваної ями, правильність її форми.* Ями, що копалися взимку, відрізняє явна недбалість оформлення по всіх трьох зазначених пунктах (було холодно). Досить часто в «зимових» ямах знаходять зламані леза лопат, що було обумовлено замерзлим щільним ґрунтом.

2. *Характер одягу розстріляних.* У ямах періоду «пізня осінь — зима — рання весна» спостерігається багато утепленого одягу на останках загиблих. Одяг подвійний (і навіть потрійний), зустрічаються вироби на хутрі; у чоботях, черевиках і калошах виявляються згнилі фрагменти онуч і вовняних носків, а також

набита для утеплення ніг солома. У кишенях убитих у холодну пору року трапляються висохлі зубки часнику. Відповідно, у ямах періоду «розвинена весна — літо — рання осінь» картина зовсім протилежна: є багато бавовняного одягу і легкого взуття (наприклад, парусинові туфлі).

3. Ще один параметр, що допомагає в побудові відносної хронології досліджуваного об'єкту, — *гумові калоші* радянських фабрик «Червоний богатир» і «Червоний трикутник». На клеймах цих підприємств можна зустріти видавлені дати, зокрема, 1938 рік. Більш того — на продукції «Червоного трикутника», що відноситься до 1938 року, нижче основного клейма видавлювалися точні дати випуску — наприклад, 8.III.1938 або 11.IV.1938. Важко недооцінити значення таких дат, які не тільки вказують рік, але й дають надійну точку відліку в пошуку дати розстрілу. **(фото 58)**

Аналогічну методику доцільно застосовувати до гумового взуття й модельних туфель деяких іноземних фірм, які також зустрічаються в ямах з останками розстріляних і речових ямах колишніх спецоб'єктів НКВС. **(фото 59)**

4. Рік випуску також може зустрічатися на днищах скляних пляшок або їхніх фрагментах, знайдених у розкопах. У випадку засипання ями множинними сторонніми предметами (наприклад, побутовим або будівельним сміттям) слід фіксувати тільки фрагменти пляшок, знайдені серед кістяків другого і наступних рівнів. У той же час, необхідно фіксувати рівні залягання знахідок із засипу ями: ця інформація допоможе у подальшому розмежувати предмети, що мають пряме відношення до вбитих, і предмети, що походять зі зруйнованого при копанні ями земляного шару.

Для збереження можливості подальшої ідентифікації останків і складання меморіальних списків жертв репресій для надгробків на місці подальшого поховання необхідно при розкопках виконувати наступні дії та фіксувати їх у польовому щоденнику:

5. Уважно відслідковувати *вирізані/вигравірувані прізвища, ініціали, імена власників*, які зустрічаються на побутових, коштовних, ритуальних та інших предметах. Серед них:

- алюмінієві кружки (на емальованому і порцеляново-фаянсовому посуді написів немає, але слід фіксувати клейма фабрик-виробників),
- дерев'яні й алюмінієві ложки,
- пластмасові гребені й гребінці, **(фото 60)**
- пластмасові зубні щітки,
- футляри для зубних щіток,
- пластмасові мильниці й портсигари,
- ебонітові трубки й мундштуки, **(фото 61)**
- тонована сторона кишенькового дзеркальця,
- обручки з дорогоцінних металів,
- іменні або нагородні годинники,
- нагородні іменні пластини,
- нагородні й спортивні медалі, а також нагородні знаки,
- номерні полкові, пам'ятні й інші знаки,
- бойові номерні медалі,
- номерні ордена, хрести та інші нагороди,
- номерні алюмінієві жетони і надсмертельники (у СРСР були ебонітові пенали з паперовими текстовими вкладишами),
- церковна символіка,
- іменні статуетки святих.

6. Особливо уважно слід ставитися до *письмових і друкованих артефактів на паперовому носії*. Усі їхні різновиди підлягають особливій обробці й окремому зберіганню.

Кожний такий артефакт після розкриття необхідно негайно (поки він не висох!) поміщати між двох шматків скла та скріпляти їх за периметром: це забезпечить випрямлення та можливість подальшого прочитання й обробки даного джерела. **(фото 62)** Потім він у такому вигляді (між скріпленим склом) упакується, маркірується та після завершення дослідження даної ями передається в лабораторію для подальшої обробки. Проводиться сканування (через скло) у високій якості з наступною обробкою у фотошопі та описом за встановленою керівником експедиції формою. Обробкою письмових і друкованих

артефактів на паперовому носії має займатися фахівець або експерт у лабораторних (не в польових!) умовах.

Якщо під час розкриття документу вдалося прочитати прізвище-ім'я вбитого, рекомендується ввести дані в пошуковик наскрізного списку вбитих, а потім зробити вибірку за датою. Це може допомогти в попередньому визначенні кількості людей у досліджуваній ямі та її датуванні. Але якщо в цей день розстріли були дуже численними, то тіла вбитих могли закопати у двох (а то й трьох) ямах.

а) *Документи* або їхні фрагменти, за якими, як правило, можна відновити прізвище-ім'я репресованого:

- протоколи обшуку, **(фото 63)**
- наряди на роботу,
- накладні,
- квитанції про здачу грошей та облігацій, а також цінностей, нагород, зброї,

(фото 64)

- фондові квитанції,
- матеріальні ордери, **(фото 65)**
- копії обвинувальних висновків,
- тюремні забірні аркуші,
- записки і заяви внутрішньотюремного характеру, **(фото 66)**
- цивільні посвідчення,
- листи, особисті записки тощо.

б) *Сторінки газет, журналів, книг та іншої друкованої продукції* або їхні фрагменти є важливою частиною встановлення хронологічної позиції ям: у газету могли, приміром, загорнути сало або ковбасу, передану арештантові родичами. Звичайно, виявлені на цих артефактах дати не завжди близькі до часу розстрілу, але вони можуть відтинати зайве в архівному пошуку. **(фото 67)** На таких сторінках можуть бути особисті написи — самого арештанта або родичів, що також може допомогти в подальшій ідентифікації останків. Тому забезпечення схоронності таких джерел надзвичайно важливо при проведенні розкопок.

в) *Пачки сірників, махорки і тютюнового паперу* дат не містять. Дана категорія цікава для встановлення виробника і малюнкової частини, що характеризує 1930-ті

роки (аеростати, літаки, кораблі, комбайни, трактори, маяки, метро, піонер, що дує в горн тощо). Але особисті написи можуть зустрітися і на цих предметах. Тому також необхідно забезпечити їхню схоронність для подальшого опису та аналізу.

(фото 68)

7. Необхідно уважно відслідковувати знайдені в кишнях і гаманцях репресованих *розмінні монети різних номіналів*, їхню приналежність певним державам і час карбування. Ціль пошуку — радянські та іноземні монети XVIII–XX століть, особливо 1921–1944 років. Номінали радянських монет: 1, 2, 3, 5 копійок (мідь — з початку 1920-х років і латунь — з кінця десятиліття), 10, 15, 20 копійок (срібло до березня 1931-го, а потім — мідно-нікелевий сплав). **(фото 69)** Поява серед знахідок монети в діапазоні 1938–1944 років автоматично відтинає в хронології досліджуваного об'єкта блок архівних документів, сформований до проставленої на монеті дати. В аналогічному хронологічному аспекті мають розглядатися державні казначейські білети (паперові купюри) СРСР — 1, 3, 5 і 10 червінців 1937 року (надійшли у грошовий обіг в січні 1938 року), а також 1, 3 і 5 рублів 1938 року. Знахідки таких купюр означають, що яма відноситься до 1938-го або до більш пізніх років. **(фото 70–71)**

Доцільно звертати особливу увагу і на іноземні монети та купюри різних номіналів. **(фото 72)** Ця непряма ознака в комбінації з аналізом інших артефактів і результатами архівного пошуку може вказувати на національність (громадянство) розстріляного. Тим самим може бути звужене коло подальших архівних пошуків для встановлення дати розстрілу і, відповідно, списку розстріляних у цей день.

Монети, після попереднього очищення та опису, рекомендується чистити лимонною кислотою (4 пакетики на чашку), періодично витягати, відтирати зубною щіткою й протирати фланеллю. Грошові купюри розпрямляють та обробляють тим самим способом, що й названі вище види документів на паперовому носії.

8. Ідентифікація конкретної особи з ями-розкопу може бути проведена виключно на підставі письмового документу або підписаної речі, знайдених на останках загиблого. Ідентифікація всіх тіл, що знаходяться у ямі по одній встановленій особі може вважатися такою, що відбулася, якщо число виявлених

скелетизованих тіл відповідає числу вбитих згідно із розстрільним актом цього дня. Якщо число не збігається, то ідентифікованим вважається тільки той, у кого виявлено письмовий документ або підписана річ. Найбільш сприятливим фактором для встановлення списку людей, що перебувають у досліджуваній ямі, є знахідка в ній як мінімум двох-трьох документів або підписаних речей і також збіг усіх установлених прізвищ із розстрільним актом.

Ідентифікація конкретної особи за іншими ознаками (особливості одягу, предметів тощо) можлива тільки при вже встановленій даті досліджуваної ями. Наприклад, знайдені останки людини в морському бушлаті («якірні» гудзики) або із чернечим дерев'яним хрестом-параманом на грудях. Для ідентифікації таких останків слід перевірити повний список загиблих у цей день, розстрільний акт із вказівкою дати і номера протоколу засідання репресивного органу, що прийняв рішення про розстріл, сам протокол з анкетними даними репресованих і, за можливості, архівно-слідчу справу ймовірної особи. У результаті аналізу всіх цих джерел можна визначити, хто з убитих був моряком, а хто мав відношення до церкви.

Необхідно уважно вивчати знайдені при розкопках протоколи обшуку та квитанції на вилучені при обшуку особисті речі репресованого. В них можуть міститися цінні відомості про вилучені дипломи, посвідчення, про цивільні, військові, церковні, ювілейні, пам'ятні, спортивні нагороди (ордена, медалі, почесні знаки тощо), почесні нагородні речі (годинник, зброя тощо).

Якщо ж на досліджуваній ділянці будуть виявлені артефакти, що свідчать про репресії періоду Другої світової війни та післявоєнні радянські репресії, то для визначення хронології виявлених ям і можливої ідентифікації останків загиблих знадобиться провести новий системний архівний пошук.

Висновки

Керівник експедиції несе особливу відповідальність за точне і докладне оформлення як польового щоденника, так і підсумкового звіту. Будь-які спостереження, зроблені при дослідженні ям з останками людей і речових ям, повинні чітко фіксуватися. Сподіватися на пам'ять не слід, тому що нові події

поступово витісняють старі. Потрібно також враховувати те, що після закінчення всіх робіт може бути підготовлено спеціальне видання, для якого деякі «дрібниці» виявляться безцінними. Відсутність їхнього точного опису в польовому щоденнику позбавить дослідників цієї теми посилань на зафіксований факт (як польовий, так і підсумковий звіт) створюються на правах рукопису та захищені авторським правом). Керівник експедиції має право обрати ту форму польового звіту, яку він вважає найбільш ефективною в плані накопичення корисної інформації. При цьому структура та оформлення звіту не повинні кардинально розходитися з прийнятими в археологічному співтоваристві правилами ведення розкопної документації.

Також слід пам'ятати про забезпечення якості фотоальбому та відеозвіту експедиції. Не рекомендується знімати на одну флеш-карту кілька досліджуваних ям і знайдені в них артефакти. Після закінчення робіт на одному об'єкті всі дані із флеш-карти мають бути перенесені у відповідну папку на комп'ютері, а сама флеш-карта має бути очищена для роботи над наступним об'єктом. Необхідна також чітка прив'язка зроблених знімків та відео до конкретного об'єкту. Для цього рекомендується створити в експедиційному комп'ютері по кожній ямі, що досліджується, окрему папку з розділами: загальні види (фото), скелетизовані тіла ті їхні фрагменти (фото за категоріями), знайдені артефакти (фото за категоріями), вилучення предметів з дорогоцінних металів (відео), робочі моменти розкопок (відео), а також іншими тематичними розділами на розсуд керівника експедиції. Будь-яка плутанина або невизначеність у цьому процесі неприпустимі, тому що потенційно загрожують появою хибних допущень та висновків. Після завершення експедиції всі файли зводяться до фотоальбому і відеозвіту, який записується на диск (або флешку) та додається до наукового звіту.

В окремий додаток до наукового звіту, за можливості, зводяться таблиці, що містять різні ракурси очищених від бруду черепів з конкретної розкритої ями. Ці знімки доводять факт розстрілу, фіксуючи для кожної загиблої особи кількість і розташування ранових каналів. **(фото 73)** Кожна таблиця має містити порядковий номер черепа та номер вивченої ями.

Не обов'язковим, але рекомендованим є складання керівником експедиції списку ідентифікованих розстріляних по кожному вивченому об'єкту. Цей список

може уточнюватися в ході польового сезону в міру надходження інформації, але на момент закінчення роботи над підсумковим звітом він повинен мати закінчений вигляд. Доцільним є додання до наукового звіту висновків фахівця-стоматолога щодо знайдених в процесі дослідження зубних протезів із зазначенням на якому об'єкті виявлена кожна така знахідка. Також до наукового звіту мають бути додані копії всіх актів про вилучення та передачу на відповідальне зберігання предметів з дорогоцінних металів предметів особливої історичної цінності.

Науковий звіт зі всіма додатками, що акумулює в собі дані польового щоденника, проміжних звітів та результати всіх проведених експертиз має бути зареєстрованим у науково-дослідній профільній установі на правах рукопису. Примірники звіту передаються науково-дослідній установі, Держкомісії та замовнику робіт або представнику створеної ним відповідної структури.

Запропоновані рекомендації є коротким описом дій, які слід виконувати під час проведення археологічної ексгумації в місцях знаходження останків жертв масових репресій на території колишнього СРСР і країн, що входили у зону його впливу.

Рекомендовані джерела та література

Амонс А. Биківнянська трагедія : док. й матер. Київ : Укр. Центр духов. культури, 2006. 560 с.

Амонс А. И. Битва под Костюхновкой (или несколько слов о начале Брусиловского прорыва), книга-альбом. Киев, 2016 / BITWA POD KOSCIUCHNOWKA (albo wzmianka o początku przelomu Brusilowskiego). Kijow 2018 (Книга-альбом археологических раскопок на польском языке с цветными иллюстрациями раскопок и дополнениями).

Амонс А. Биківнянські колекції катинського злочину. Книга-альбом зі стислими архівними матеріалами про жертви сталінського режиму. Київ : Прінтеко, 2021.

Andrzej Kola. Archeologia Zbrodni. Torun, 2011. (Про розкопки 1991–1996 рр. у Харкові під П'ятихатками).

Антропология и археология в криминалистике // Биомолекула. 29.01.2021. URL: <https://biomolecula.ru/articles/antropologiya-i-arkheologiya-v-kriminalistike> (дата звернення: 12.02.2022).

Архів спеціалізованої прокуратури у військовій та оборонній сфері Центрального регіону України (Архів Військової прокуратури Центрального регіону України). Спр. № 50-0092.

Архив Главной Военной прокуратуры Российской Федерации (Архив ГВП РФ). Д. № 159.

Бабіч О. В. Зміни чисельності населення Одеси у період окупації 1941–1944 рр. // Науковий вісник Чернівецького Національного університету. Історія. №1/2021. Чернівці, 2021. С. 99–109.

Бабич А. В. Одесса 1941–1944. Пережить оккупацию. Одесса : Черноморье, 2020. 591 с.

Бабич А. В. Одесское подполье. Рассекреченные архивы : 1941–1942. Одесса : Астропринт, 2017. 244 с.

Биківнянська трагедія в контексті злочинів тоталітарного режиму (до 15-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили») : Збірник статей за матеріалами науково-практичної конференції, м. Київ, 8 грудня 2016 р. / Упоряд. : Б. Б. Біляшівський, Т. Л. Шептицька. Київ, 2017. 340 с.

Богуславский К. «Всю ночь стоишь по колени в крови, и я потребовал отдыха». Признания участников спецгрупп НКВД и исполнителей расстрелов советских граждан. Украина продолжает открывать архивы Большого террора // Новая газета, № 34 от 31.03.2021. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2021/03/29/vsiu-noch-stoish-po-koleno-v-krovi-i-ia-potreboval-otdykha> (дата звернення: 12.02.2022).

Бутовский полигон. 1937–1938 годы. Книга памяти жертв политических репрессий : В 8 вып. М. : Изд-во «Альзо», 1997–2004.

Biuro Poszukiwan I Identyfikacji IPN (Бюро поиска и идентификации. Институт народной памяти). Warszawa. www.poszukiwania.ipn.gov.pl (дата звернення: 12.02.2022).

Великий терор 1937–1938 pp. // Веб-сайт Одеської міської ради. URL: <https://omr.gov.ua/ua/odessa/about/stranici-istorii/bolshoy-terror-1937-1941-gg/> (дата звернення: 12.02.2022).

Веденєєв Д. Політичні репресії 1920–1980-х та проблеми формування національної пам'яті // Исторична правда. 26.12.2012. URL: <https://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/26/105584/> (дата звернення: 12.02.2022).

Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Відповідальні редактори: Валерій Васильєв, Роман Подкур, Лінн Віола. К. : Видавець В. Захаренко, 2017–2019. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013496> (дата звернення: 12.02.2022).

Вировец Д. Поле памяти, поле покаяния... (Взгляд участника раскопок в Рутченково двадцать лет спустя). URL: <https://infodon.org.ua/donetsk/150> (дата звернення: 12.02.2022).

Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 6. Оп. 3. Спр. 12–134.

Голубович И. В. От гуманитарной экспертизы к экспертизе антропологической // Философия человека. Материалы научного симпозиума, посвященного памяти философа и психолога Галины Иванченко. Таганрог, 7–8 июня 2013 г. Таганрог : Изд-во А. Н. Ступина, 2013. С. 39–47.

Голубович И. В. Феномен свидетельствования и современные стратегии гуманитаристики // Свидетельство: традиции, формы, имена // Успенские чтения. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, НАУКМА, 2013. С. 389–401.

Златогорський О. Дослідження на городищі м. Володимира-Волинського місць масових розстрілів // Місця/Місце пам'яті в польсько-українському діалозі порозуміння (до 80-х роковин Катинського злочину): Зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (21 листопада 2020 р.). Київ-Варшава, 2020. С.110–116.

Złotohorski O. Prace ekshumacyjno-archeologiczne na Ukrainie // Materialne pozostałości konfliktów i zbrodni XX w. światło najnowszych badań archeologicznych. Gdańsk, 2019. S.60–76. URL: https://www.academia.edu/41361208/Prace_ekshumacyjno_archeologiczne_na_Ukrainie (дата звернення: 12.02.2022).

История сталинского Гулага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов : Собрание документов в 7 т. Т. 1. Массовые репрессии в СССР / Отв. ред. Н. Верт, С. В. Мироненко, отв. сост. И. А. Зюзина. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. 728 с.

Катинська трагедія: Український вимір. Як подолати непам'ять про жертви злочинів тоталітаризму. Польський досвід / Спільний проект Польського інституту у Києві та «Українського тижня». Київ. 21–27 вересня 2012 року. URL: <http://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/science/totalitarizm/doslid/katyn.pdf> (дата звернення: 12.02.2022).

Комплексна програма пошуку та впорядкування поховань жертв війни та політичних репресій. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1867-2000-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.02.2022).

Кропачев С. А. Потери населения СССР в 1937–1945 гг.: масштабы и формы. Отечественная историография / С. А. Кропачев, Е. Ф. Кринко. 2-е изд., испр. и доп. Москва ; Берлин : Директ-Медиа, 2019. 392 с.

Левашовское мемориальное кладбище. URL: http://vizs.nlr.ru/img/pages/levashovo/levashovo_rus.pdf (дата звернення: 12.02.2022).

Масові поховання під Татаркою. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%81%D0%BE%D0%B2%D1%96_%D0%BF%D0%BE%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%BF%D1%96%D0%B4_%D0%A2%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BA%D0%BE%D1%8E (дата звернення: 12.02.2022).

Материалы уголовных дел №159 и № 50-0092 о раскопках под Пятихатками в Харькове, Медном и у пос. Быковня в Киеве. Архив ГВП РФ, Москва, ВП Центрального региона Украины, Киев.

Методичні рекомендації з польової антропології / Козак О. Д., Потехіна І. Д., Слободян Т. І., Гупало В. Д. Львів : НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України, 2019. 108 с. (серія: АрхеМет). URL: <http://ras.gov.ua/diyalnist/publikacii/knyhy/31-tsentridhotuvav-ta-vydav/435-metodychni-rekomendatsii-z-polovoi-antropolohii-kozak-o-d-potiekhina-i-d-slobodian-t-i-hupalo-v-d-lviv-ndts-riativna-arkheolohichna-sluzhba-ia-nan-ukrainy-2019-108-s-seriia-arkhemet> (дата звернення: 12.02.2022).

Мозохин О. Б. Репрессии в цифрах и документах. Деятельность органов ВЧК — ОГПУ — НКВД — МГБ (1918—1953 гг.) : [монография]. Москва : Вече, 2018. 479 с.

Народовбивство в Україні. Офіційні матеріали про масовий терор у Вінниці: Документальні матеріали Міжнародної комісії для розслідування масових вбивств у Вінниці. Львів, 1995. 264 с.

Наукова програма «Феномен тоталітаризму, його прояви та шляхи подолання». Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. URL: <http://onu.edu.ua/uk/science/sprograms> (дата звернення: 12.02.2022).

Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. Донецьк, 2003. 624 с.

Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти / Сост. Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. Т. 1, 1997. 752 с.; Т. 2, 1999. 800 с.; Т. 3, 2005. 896 с. URL: <http://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/science/totalitarizm/doslid/kovalchuk-fond-r.pdf>; Т. 4, 2006. — 960 с. URL: <http://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/science/totalitarizm/doslid/kovalchuk-repressii.pdf> (дата звернення: 12.02.2022).

Петровський Е. П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках. [Рукопис]. Дис... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2006. 300 с. Автореферат дисертації. URL:

<http://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/science/totalitarizm/doslid/petrovsky-avtoreferat.pdf> (дата звернення: 12.02.2022).

Петровський Е. П., Ковальчук Л. В. Одеський вимір Биківнянської трагедії: масові могили жертв радянських репресій на Одещині // Матеріали наукової конференції «Биківня в системі політичних репресій УРСР у 1937–1941 рр. : дослідницькі рефлексії та інтерпретації», 20 листопада 2013. Київ, 2014.

Платонова А. Смерть, растянута на десятилетия. URL: <https://takiedela.ru/2019/02/smert-rastyanutaya-na-desyatiletija/> (дата звернення: 12.02.2022).

Політика і пам'ять. Дніпро — Запоріжжя — Одеса — Харків. Від 1990-х до сьогодні / О. Гайдай та ін.; наук. ред Г. Касьянов. Львів : ФОП Шумилович, 2018. 240 с. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/monografii/2835-politika-i-pam-yat-dnipro-zaporizhzhya-odesa-kharkiv-vid-1990-kh-do-sogodni> (дата звернення: 12.02.2022).

Полякова В. О. Тоталітаризм і сімейна пам'ять: 1930-ті роки в Україні (спроба філософсько-антропологічного аналізу) // Європейський філософський та історичний дискурс. Praha : Vydavatel Berostav Družstvo, 2015. Т. 1. Вип. 2. С. 43–53.

Полякова В. О. Україна на мапі сучасних досліджень пам'яті // Актуальні проблеми філософії та соціології: Науково-практичний журнал / Голов. ред. Д. В. Яковлев; відпов. секретар І. В. Шамша; Міністерство освіти і науки України; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2016. Вип. 13. С. 55–59.

Prace Biura Poszukiwan i Identyfikacji IPN w fotografii Marty Smolanskiej/ 2016–2019. Warszawa, 2020.

Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / Упорядники Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. 800 с. URL: <http://www.reabit.org.ua/books/od/>; <http://www.odessa.ua/ru/history/39099> (дата звернення: 12.02.2022).

Секерська О. П. Методи природничих наук у вивченні давніх культур Північно-Західного Причорномор'я: підручник. Одеса : СМІЛ, 2015. 200 с. Розділ 3. Антропологія. С. 63–91.

Скорбный путь. Соловецкие этапы 1937–1938 гг. / По мат-лам Центра «Возвращённые имена», подгот. А. Разумов. URL: <http://visz.nlr.ru/img/pages/solovki/solovki.pdf> (дата звернення: 12.02.2022).

Соловецкие этапы 1937–1938 гг. / По мат-лам Центра «Возвращённые имена», подгот. А. Разумов. URL: <http://visz.nlr.ru/pages/repressii-soloveckie-etapy> (дата звернення: 12.02.2022).

Тарасова С. Как это работает. Поиски останков жертв политических репрессий. URL: <https://riavrn.ru/news/kak-eto-rabotaet-poiski-ostankov-zhertv-politicheskikh-repressiy/> (дата звернення: 12.02.2022).

Тепляков А. Г. Процедура: Исполнения смертных приговоров в 1920–1930-х годах. М. : Возвращение, 2007. —108 с. URL: https://nkvd.tomsk.ru/researches/publication/Тепляков_death-penalties1920-1930/ (дата звернення: 12.02.2022).

Федько А. Донецкие паханы — по духу комиссары или Почему не раскрываются тайны Рутченковского поля. URL: <https://infodon.org.ua/donetsk/163> (дата звернення: 12.02.2022).

Четвериков И. А., Алферьева Л. П. Комплексное изучение материальных свидетельств «Большого террора» в МАССР (по результатам раскопок в Тирасполе в 1992–1994 гг. и 2017 г.) // Приднестровское наследие. — Вып. 10. — Тирасполь, 2017, с. 90–111.

Четвериков И. А. Опыт археологического исследования массовых захоронений жертв политических репрессий 1937–1938 гг. (по материалам раскопок в г. Тирасполе) // Исторический альманах Приднестровья. Вып. 17. Тирасполь, 2019.

Четвериков И. А. Отчет о ходе эксгумации останков репрессированных в 1937–1938 гг. на бастионе «Святой Владимир» в июне-июле 2017 года (на правах рукописи). — Архив НИЛ «Археология» ПГУ им. Т. Г. Шевченко. — Инв. № 24, 2017.

Четвериков И. А. Сводный отчет об археологических исследованиях на бастионе «Владимир» Тираспольской крепости в период с сентября 2017 г. по сентябрь 2021 г. (на правах рукописи) — Архив НИЛ «Археология» ПГУ им. Т. Г. Шевченко. — Инв. № 35, 2022.

Четвериков И. А. Становление мемориальной археологии Приднестровья (по материалам исследований НИЛ «Археология» на бастионе «Владимир» Тираспольской крепости в 1992–1994, 2017–2021 гг.) // Общественная мысль Приднестровья. — Вып. 2. — Тирасполь, 2021, с. 19–30.

Додатки

Додаток 1

До початку експедиції рекомендується скласти хронологічний список репресованих досліджуваного періоду за датами розстрілів. Він є необхідним при ексгумації останків та дослідженні знайдених артефактів для потенційно можливої ідентифікації останків.

Наведено приклад такого списку (прізвище, ім'я, по-батькові вказані мовою документу). В архівних документах є позначки, які ймовірно вказують на те, що деякі з названих людей у той день не були розстріляні. Їхню подальшу долю слід додатково досліджувати по іншим розстрільним актам, наказам на розстріл, архівно-слідчим справам. Не рекомендується вважати кожний акт однозначною інформацією про кількість та імена розстріляних саме в цю ніч. Потрібен аналітичний підхід до документу.

Для більшої зручності можна доповнити робочий список загальним списком розстріляних за наскрізним алфавітом. Оптимальний варіант для роботи — створення електронної бази з розширеними даними про розстріляних для здійснення в подальшому різних вибірок, необхідних в процесі дослідження.

3 актів про розстріл УНКВС по Одеській області 1937 року

ГДА СБУ, фонд 6, опис 3, справа № 182

Акт від 9-10.08.1937

на основі постанови Трійки при УНКВС по Одеській області
від 08.08.1937 (протокол № 1)

№	ІІБ	р. н.
1	Авраменко Мефодий Семенович	1880
2	Аркушенко Андрей Степанович	1906
3	Асбергер Рохус Яковлевич	1893
4	Бадер Август Августович	1899
5	Байтельспахер Иоган Яковлевич	1898
6	Байтельспахер Христиан Яковлевич	1883
7	Бас Исидор Данилович	1881
8	Баумгертнер Владимир Рудольфович	1911
9	Бауэр Иван Сапфирович	1885
10	Безпятий Павел Дмитриевич	1898
11	Безуглый Александр Тимофеевич	1916
12	Беккер Готлиб Яковлевич	1888
13	Блак Генрих Севастьянович	1909
14	Боднарь Никифор Васильевич	1884
15	Божонов Леонид Георгиевич	1917
16	Браун Яков Адамович	1906
17	Вайсгербер Венедикт Бенедиктович	1903
18	Вайсгерберг Петр Петрович	1892
19	Визер Андрей Тимофеевич	1889
20	Вольф Фридрих Генрихович	1886
21	Вундер Вильгельм Георгиевич	1897
22	Вундер Эммануил Георгиевич	1901
23	Гайд Вильгельм Иванович	1907
24	Гарш Генрих Фридрихович	1900
25	Гейцман Отто Иоганович	1904

26	Гельфенштейн Эдуард Карлович	1904
27	Гертер Христиан Яковлевич	1894
28	Гехт Христина Ивановна	1894
29	Гольдаде Антон Антонович	1882
30	Горх Иван Бернгардович	1896
31	Гоффарт Франц Францевич	1906
32	Гуман Генрих Генрихович	1895
33	Деркачев Сергей Аверьянович	1903
34	Дерцапф Петр Валентинович	1898
35	Довженко Константин Зиновьевич	1902
36	Дорман Наум Абрамович	1914
37	Дорошенко Митрофан Гаврилович	1885
38	Дундук Степан Федорович	1884
39	Дуппер Фридрих Карлович	1905
40	Згам Харитон Николаевич	1897
41	Иванов Афанасий Иларионович	1887
42	Кауц Яков Карлович	1902
43	Келлер Яков Томасович	1868
44	Кистнер Эмилия Николаевна	1906
45	Клюндт Вильгельм Гендрихович	1885
46	Копач Василий Захарович	1878
47	Костецкий Аврам Парфентьевич	1901
48	Костецкий Корней Филиппович	1881
49	Крафт Вильгельм Генрихович	1880
50	Левенец Петр Григорьевич	1911
51	Левченко Исидор Федорович	1889
52	Лефлер Эдуард Иванович	1897
53	Манн Готлиб Яковлевич	1906
54	Мезнер Христиан Фридрихович	1893
55	Миненко Николай Иванович	1886

56	Михайлов Яков Федорович	1904
57	Муха Семен Савельевич	1916
58	Наймиллер Иван Вильгельмович	1894
59	Ольгейзер Лукас Лукасович	1905
60	Омельченко Семен Леонтьевич	1881
61	Педан Иван Петрович	1879
62	Подмазко Гавриил Мефодьевич	1887
63	Полищук Архип Афанасьевич	1903
64	Порудеев Данил Илларионович	1877
65	Прудченко Владимир Иванович	1917
66	Ратт Яков Христофорович	1878
67	Ревиниус Альберт Вильгельмович	1899
68	Ройченко Кирилл Григорьевич	1902
69	Рот Христиан Георгиевич	1895
70	Ротеккер Магдалина Николаевна	1904
71	Ротт Александр Генрихович	1905
72	Саутер Георгий Георгиевич	1883
73	Семенченко Илларион Елисеевич	1896
74	Скрипник Герасим Прокофьевич	1880
75	Стецюк Иван Иванович	1897
76	Таранюк Анисим Мефодьевич	1870
77	Тимофеев Михаил Петрович	1914
78	Узельман Екатерина Рогузовна	1904
79	Феч Антон Альбертович	1904
80	Фикс Кондрат Михайлович	1880
81	Фокт Иван Иванович	1892
82	Фрид Карл Адамович	1871
83	Фриц Готфрид Адамович	1893
84	Церр Франц Лаврентьевич	1890
85	Цигель Готлиб Яковлевич	1883

86	Цигель Карл Иванович	1904
87	Чебаненко Иван Макарович	1899
88	Чернозубенко Семен Филимонович	1891
89	Чернозубенко Степан Филимонович	1898
90	Шаферд Андрей Иванович	1890
91	Шмальц Мартын Иванович	1872
92	Шмидт Мария Николаевна	1909
93	Штайгер Владимир Михайлович	1897
94	Штрассер Фридрих Фридрихович	1892
95	Штумп Фридрих Викентьевич	1898
96	Энтель Исаак Исаревич	1889
97	Энтель Феодосия Яковлевна	1909
98	Эрленбуш Христиан Яковлевич	1890
99	Юндт Рудольф Францевич	1912
100	Яровенко Хрисан Павлович	1889

Акт від 11.08.1937

**на основі постанови Трійки при УНКВС по Одеській області
від 09.08.1937 (протокол № 3) та 10.08.1937 (протокол № 5)**

№	ПІБ	р. н.
1	Абрамович Александр Веньяминович	1891
2	Ангельхер Фриц-Иосиф Константинович	1891
3	Биркеншток Мартын Мартынович	1905
4	Биркеншток Иосиф Мартынович	1910
5	Ваймер Виктор Георгиевич	1888
6	Вейцман Лев Пинхусович	1904

7	Вьюнше Фридрих Эдуардович	1886
8	Гарш Христиан Иванович	1890
9	Гернер Валентин Христианович	1909
10	Гернер Франц Валентинович	1879
11	Горбатенко Дмитрий Степанович	1891
12	Гребер Яков Яковлевич	1883
13	Дищенко-Дешук Феофан Степанович	1894
14	Заводока Афанасий Карпович	1906
15	Келлер-Кайзер Иван Михайлович	45 лет
16	Кергарт Иосиф Антолович	1892
17	Кергарт Христин Антолович	1890
18	Корякин Герасим Николаевич	1879
19	Красиль Константин Миронович	1913
20	Кудрян Павел Николаевич	1910
21	Луцевич Федор Самуилович	1882
22	Могун Фишель Нахманович	1897
23	Моска Герасим Иванович	1894
24	Окс Петр Николаевич	1907
25	Рейхардт Вильгельм Матвеевич	1902
26	Соколовский Семен Лазаревич	1915
27	Сусинчер Лев Борисович	1878
28	Урдахер Климентий Якубович	1888
29	Усов Дмитрий Карпович	1888
30	Файерер Александр Петрович	1884
31	Фикс Никодим Лаврентьевич	1894
32	Фиксель Игнат Игнатович	1884
33	Фольк Иван Ефимович	1913
34	Фольк Иосиф Ефимович	1911

35	Фольк Мартын Ефимович	1910
36	Штеклер Иван Йосифович	1912
37	Яков Викентий Бернгардович	1906

Акт від 11.08.1937

**на основі постанови Трійки при УНКВС по Одеській області
від 08.08.1937 (протокол № 1) та 09.08.1937 (протокол № 3)**

<i>№</i>	ПІБ	р. н.
<i>1</i>	Попов Петр Иванович	1906
<i>2</i>	Шеффер Густав Йоганнович	1906
<i>3</i>	Шнайдер Севастьян Йосифович	1909

Додаток 2

Опис ям з людськими останками та виявленими артефактами повинен проводитися за певною структурою та максимально докладно. Спершу — у польовому щоденнику, на останок — у зведеному звіті. Наведено фрагмент опису, зробленого у 2017 році І. А. Четвериковим при розкопках та ексгумації останків на бастіоні «Володимир» у Тираспольській фортеці (мовою оригіналу, термінологія авторська). Така докладна професійна робота разом з проведеними експертизами дозволила ідентифікувати 1484 останків репресованих з 2265 всіх знайдених при проведенні розкопок у 1991–1994-му та 2017–2021 роках.

Из описания расстрельных ям, изученных на бастионе «Владимир»

в июне-августе 2017 года

Расстрельная яма № 1 обнаружена 8.06.2017, в 3,2 м к северо-западу от R₀, напротив входа в пороховой погреб. Сооружение прямоугольной формы размерами 3,9 x 1,9 м (*табл. V/1-3*) и глубиной 1,55 м от сдп было ориентировано по оси запад-северо-запад — восток-юго-восток. Выкид из ямы не прослеживался, заполнение состояло из смеси чернозема, предматерикового суглинки и рыхлой материковой глины. В верхних слоях заполнения встречались прослойки затечного чернозема и

бытовой мусор второй половины XX в. — следствие нарушения верхней части ямы траншеей, содержащей двухжильный электрический обрешиненный кабель (1995). Кабель, прикрытый сверху сплошной одинарной полосой из красных стандартных кирпичей, пересекал яму по диагонали, из СЗ угла в ЮВ угол (*табл. V/1-2*). Пропорции ямы не отличались строгостью, дно слегка понижалось с запада на восток.

Контур ямы, после горизонтальной зачистки уровня, отчетливо проступил на глубине 0,45 м от сдп. В юго-западном углу контура при зачистке были обнаружены пяточные и берцовые кости двух вертикально стоящих в заполнении человеческих ног (*табл. IX/1-3*). На 0,3 м ниже по всей площади ямы начинался сплошной слой скелетизированных человеческих останков (*первый слой костяков*). Анатомически целые костяки погребенных равномерно залежали по всей площади ямы, на высоту 0,75-0,9 м от ее дна.

Останки, по мере расчистки, были условно поделены на четыре слоя. В первом слое находились 19 погребенных (*табл. VI*), во втором — 4 (*табл. VII*), в третьем — 22, в четвертом — 12. Костяки последнего слоя были совершенно раздроблены весом трех предыдущих слоев, усиленным, вероятно, плотностью искусственной забутовки заполнения. Немалую роль в дроблении сыграл вес волонтеров, которые первоначально двигались по яме без расчистных помостов, по заполнению.

Расположение останков в расстрельной яме не обнаруживало признаков какой-либо системы. Репрессированные лежали в самых различных позах — вытянуто или скорченно, на груди или на спине, лицом вниз или вверх (*табл. VIII, X-XIII*). Как минимум у двух человек из верхнего слоя (лежали лицом вниз) голени были вертикально задраны на стену. Ориентировка костяков была самой различной с общим преобладанием двух направлений — на запад и на север.

На многих погребенных были обнаружены фрагменты истлевшей одежды и остатки обуви. Нарушение целостности заполнения ямы при прокладке кабеля усилило процесс разложения — на большей части скелетов одежда превратилась в тлен темного (*табл. XVI/7*) или серого цвета. Сохранившиеся фрагменты позволяют уверенно говорить о погребении в первой половине осени — найдены плащ (или легкое пальто) с крупными пуговицами (*табл. XVI/3*), пиджаки,

нательное белье. Об этом же свидетельствует обувь — сапоги (*табл. XVI/1; XVII/3-5*) и множество резиновых галош (*табл. XVI/2*). Некоторая обувь имела, возможно, матерчатый верх и резиновую подошву (*табл. XVII/1-2*), что находит ближайшие аналогии в современности. Головные уборы: фуражки с картонной основой (*табл. XVI/6*), картонным козырьком (*табл. XVI/5*) и матерчатым верхом. У многих репрессированных картонные козырьки сдвинулись на лицо (*табл. XVI/4*), что могло произойти как в процессе расстрела (открывали для выстрела затылок), так и при падении тела в яму. На одной из женщин (костяк 15) в области шеи был зафиксирован полушерстяной платок или шарф (*табл. XVI/7-8*).

На калошах и подметках сапог зафиксированы клейма производителей. Важнейшим из них являлся известный ленинградский комбинат «Красный треугольник». С 1934 г. он находился в ведении Народного комиссариата тяжелой промышленности (НКТП), с 1939-го перешел к Наркомату химпрома СССР (http://www.telsispb.ru/history_triangle.htm).

На подметках сапог клейма имеют вид треугольной рамки, разделенной внутри на несколько секторов. В верхнем секторе изображены **серп и молот**, в остальных зонах размещаются слова:

красный (дуговидно)

ТРЕУГОЛЬНИК (дуговидно)

НКТП (горизонтально).

Под основанием треугольной рамки написано **ленинград**. Слова «красный» и «треугольник» дуговидно выгнуты. Под клеймом проставлялись размер обуви и номер формата (формы) подметок (*табл. XVIII/3*).

На галошах клейма имеют вид полосы из расположенных в шахматном порядке (вверху/внизу) и обращенных основаниями как вверх, так и вниз, треугольников. Внутри верхних треугольников выдавлено изображение серпа и молота, внутри треугольников нижнего ряда стоит монограмма **АК** (**вероятно, Асбест-Каучук**). Между треугольниками непрерывным зигзагом проходит надпись **красный треугольник**. Над основаниями треугольников верхнего ряда и под основаниями нижних треугольников выдавлено **ленинград** (*табл. XVIII/2*).

На галошах зафиксированы также клейма Московского завода техники и калош «Красный богатырь». В 1936 г. завод входил в ведение Главного управления резиновой промышленности (Главрезина) при Народном комиссариате тяжелой промышленности СССР (<https://topos.memo.ru/zavod-krasnyy-bogatyr>). Клеймо композиционно напоминает одно из клейм «Красного треугольника» — горизонтальная полоса из расположенных в шахматном порядке (вверху/внизу) ромбов. Внутри ромбов находится монограмма из наложенных друг на друга заглавных букв **К** и **Б**. Между ромбами непрерывным зигзагом проходит надпись **КРАСНЫЙ БОГАТЫРЬ**. По обеим сторонам ромбов, на уровне их верхней половины расположены надписи **глав-резина** и **москва**. На одном из экземпляров под клеймом слева расположена углубленная буква **П**, справа от которой стоит цифра **37** (табл. XVIII/1). Цифра в этом случае обозначала год изготовления партии калош.

У всех без исключения погребенных руки были заведены за спину и связаны в запястьях (табл. XV-A/8). Для связывания использовался плетеный шнур фабричного производства толщиной 3-4 мм (табл. XV-A/4a, 4б). Петля узла была задумана таким образом, что при попытке разъединить руки узел механически затягивался еще туже.

Абсолютная масса обнаруженных в яме № 1 черепов содержала раневые каналы огнестрельных ранений, оставленных оружием калибра 5,6 мм. Выстрелы осуществлялись с близкой дистанции и в упор из **револьвера Наган Смирнского** (<http://otvaga.net/revolver-smirnskogo>) (табл. XV-B/3-7). Раневые каналы располагались в лицевой части черепа (табл. XV-A/5), в височной (табл. XV-A/7) и затылочной (табл. XV-A/6) областях, преобладало последнее из описанных направлений. На многих черепах обнаружены повреждения от воздействия тупых предметов с ограниченной поверхностью (переломы височных и затылочных костей). Обнаружены также следы воздействия предмета с гранями длиной 2 см (предположительно, штык), а также тупого твердого граненого предмета (предположительно, приклад).

При исследовании расстрельной ямы № 1 были обнаружены следующие предметы:

1. Семь целых патронов кольцевого воспламенения калибра 5,6 мм (*табл. XV-A/2*), а также латунные гильзы от подобных выстрелянных патронов в количестве 330 шт. (*табл. XV-A/1*). Большинство гильз и все целые патроны находились в полностью истлевшем деревянном ящике длиной ок. 30 см, скобы и гвозди от которого обнаружены среди костяков первого (верхнего) слоя. Характерная деталь — часть гильз из ящика была сплющена до попадания в яму. Сравнительно небольшое количество гильз (не более 40) собрано непосредственно на костяках, в разных местах ямы и на разной глубине. Высота целых патронов — 3 см, высота гильз — 2 см.

2. Из черепов погребенных извлечено 17 деформированных свинцовых пуль от малокалиберного патрона 5,6 мм (*табл. XV-A/3*).

3. 15 июня 2017 г., при расчистке костяков третьего слоя, была обнаружена тюремная квитанция на сдачу во временное хранение материальных ценностей. Сверху вниз уцелели следующие слова и строки (*карандаш передан наклоном букв*):

.....ВД МАССР

14/9 193...г.

ТЮРЬМА г. ТИРАСПОЛЯ

КВИТАНИЦЯ №

Получено от заключенного *Вайс*

Андрея Вильгельмовича

на хранение 18 рублей....коп

РУБ *восемнадцать*

Принял дежурный

Сдал и квитанцию получил.....

.....Молдпечать 3.21.....

Таким образом, квитанция выписана на **Вайс Андрея Вильгельмовича** в том, что он сдает на временное хранение в тюрьму г. Тирасполя 18 руб. (*табл. XIX/2*). В квитанцию была завернута разменная монета номиналом в три копейки (*табл. XIX/1*).

4. Три кожаных кошелька прямоугольной и подквадратной формы: светло-коричневый размерами 9,7 x 10 см (*табл. XXI/1*), темно-коричневый размерами 15 x 7,5 см (*табл. XXI/4*), черный размерами 10,5 x 7 см (*табл. XXI/2*). Количество отделений — от 4 до 6. Одно из отделений черного кошелька закрывалось металлической пуговицей, внутри отделения находились две деревянные пуговицы. Внутри светло-коричневого кошелька найдены две разменные монеты хорошей сохранности. Внутри темно-коричневого кошелька обнаружена махорочная бумага и готовые папироски.

5. Резиновый кошелек-кисет округлой формы, состоящий из двух симметричных отделений. Внутри находились пять разменных монет и завернутая в тряпицу щепотка табака. Диаметр — 10,5 см (*табл. XXI/3*).

6. Всего в расстрельной яме № 1 найдено восемь монет номиналом 20, 15, 5, 3, 2 и 1 копеек, находящих множество прямых аналогий среди советских разменных монет (*табл. CVII/1*). Монеты в 20 и 15 копеек сделаны из никелевого сплава (*табл. XXII/3-4*), монеты в 5, 3 2 и 1 копеек — из алюминиевой бронзы (*табл. XXII/1-2, 5-8*). Изменения на лицевой и гербовой стороне отражают суть реформы 1935 г., когда рисунок на обеих сторонах монет был заметно упрощен (http://rossiya.takustroenmir.ru/a_rossiya&rubl-sssr&5.htm; <http://denezhka-shop.ru/index.php?productID=40067>). Вес монет колеблется от 1 до 5 г, совокупная датировка укладывается в 1931–1936 гг.

7. Из нескольких спичечных коробков, обнаруженных в расстрельной яме № 1, достаточно хорошо сохранились два (*табл. XX/2, 4*). Каких-либо изображений на лицевой стороне коробков выявить не удалось.

8. Курительные принадлежности представлены простым деревянным мундштуком (*табл. XX/3*) и эбонитовой составной (мундштук вставляется в чашу для табака) трубкой с медной накладной пластинкой (*табл. XX/1*). Изображений или гравировки пластина не содержит.

9. Махорочная бумага в прямоугольной пачке-упаковке, содержащей внутри тонкие прямоугольные листки для сворачивания папиросок (*табл. XX/9*). На лицевой стороне пачки содержится надпись **КУРИТЕЛЬНАЯ БУМАГА**, ниже проходит надпись мелкими буквами **40 ЛИСТОВ**. На заполненной текстом оборотной

стороне читаются слово **АРТЕЛЬ** и мелкими буквами фрагмент слова **вско....** – остальные буквы не составляют осмысленных сочетаний. Надписи находятся внутри прямоугольной рамки, образованной геометрическим орнаментом (табл. XX/5).

10. Три сделанные из плотной бумаги пачки табака **Пробег**, содержащие на обеих сторонах двухсторонние надписи на украинском языке и изображения (табл. XX/6-8). На лицевой стороне изображен входящий в вираж мотоциклист, слева от которого находится трехстрочная надпись:

курительна МАХОРКА

ПРОБИГ

ціна 35 коп.

Над правым плечом мотоциклиста помещена круглая эмблема табачного объединения «Головтютюн», внутри фары мотоцикла видна крупная **цифра 16**, передающая степень крепости табака. Вся композиция находится в простой прямоугольной рамке. На сгибе пачки, внутри небольшой прямоугольной рамки, находится трехстрочная надпись:

ВАГА 50 гр.

.....

20%...окмості.

На оборотной стороне пачки, также внутри простой прямоугольной рамки, размещается шестистрочная надпись:

НАРКОМХАРЧПРОМ УРСР

ГОЛОВТЮТЮН /

№ 1

Державна махорочна

фабрика ім. «Ільча»

м. Кременчук

11. Две сделанные из плотной бумаги пачки табака, содержащие на обеих сторонах надписи на украинском языке (табл. XX/10). На лицевой стороне, в узорчатой прямоугольной рамке, размещена девятистрочная надпись:

Н.К. ХАРЧПРОМ = ГОЛОВТЮТЮН

УКРТИЮТЮНМАХОРТРЕСТ

ф-ка № 2 в м. ПРИЛУЦІ

КУРИЛЬНА

МАХОРКА

ВАГОЮ...ГРАНІВ...30% ВОГКОСТИ

ЦІНА .5 коп.

...ною проті зма...

....ном забороняється.

На обратной стороне, также в узорчатой прямоугольной рамке, размещается характеристика товара:

выше за середню № 2

листового м'якушу (темних часток)

**не менее 45 % часток бадилля (світ
лых часток) не більше 55 %**

**Розмір часток (крупинок) не більше
за сірникову голівку (3 мм)**

**Притхлин, прілин запах і пиіль не
припускається**

Упакування ціле, щільно заклеєно

12. Один целый (*табл. XXIII/1*) и два фрагмента (*табл. XXIII/2-3*) женских пластмассовых гребней для волос. Цвет изделий — от темно-коричневого до янтарного. Полностью сохранившийся гребень длиной ок. 12 см выгнут по голове. Фрагментарность остальных гребней объяснить трудно – не исключено, что их намеренно ломали в женских тюремных камерах, чтобы расчесывать волосы могло как можно больше арестанток. Какие-либо фабричные клейма на гребнях отсутствуют.

13. Железная штопальная игла дуговидной формы (*табл. XXIII/4*). Изделие сильно коррозировано.

14. Матерчатая с резинкой внутри завязка для волос темно-коричневого цвета (*табл. XXIII/5*).

15. Бусы округлые из прозрачного бесцветного стекла (*табл. XXIII/6*) диаметром 0,7–0,8 см (23 шт.) и 0,4 см (4 шт.). Четыре бусинки малого диаметра, возможно, служили для скрепления окончаний ожерелья.

16. Коралловые коротко-цилиндрические бусины (79 шт.) длиной 0,4–0,8 см и диаметром 0,35–0,9 см (*табл. XXIII/7*). Изделия, безусловно, составляли обвернутое несколько раз вокруг шеи ожерелье.

17. Медная декоративная пружинная застежка (во фрагментах). Основной стержень витой. Изделие служило для скалывания на плече низок кораллового ожерелья. К застежке прикрепили фрагменты шерстяной материи фабричной вязки (*табл. XXIII/8*).

18. Медные узорчатые привески (2 шт.) к коралловому ожерелью или к декоративной застежке. Первоначальная длина — ок. 2 см. Оба изделия в разной степени повреждены, покрыты бирюзовой патиной (*табл. XXIII/10*).

19. Пара серебряных кольцевидных серег (хорошо сохранилась одна) с несомкнутыми окончаниями. Одно из окончаний расковано в плоскую слегка вогнутую лопатку (*табл. XXIII/9*). Диаметр уцелевшей серьги — 2,3 см.

20. Серебряная калачиковидная серьга с петлевидным выгнутом замком. Тулово раздутое, полое, состоящее из двух спаянных штампованных половин (*табл. XXIII/11*). Диаметр серьги — 2 см.

21. Две железные пряжки от узких ремней. Одно изделие трехсекционное (*табл. XXV/1*), второе – четырехсекционное (*табл. XXV/2*). Длина обоих изделий — ок. 3 см. Коррозия умеренная.

22. Железная застежка брючного шва. Коррозия умеренная. Ширина — 2,3 см (*табл. XXV/3*).

23. Сорок две деревянные пуговицы могут быть условно разделены на несколько групп

— девять крупных выпуклых пуговиц с окрашенной в матовый черный цвет шлифованной поверхностью. Изделия снабжены четырьмя симметричными сквозными отверстиями в лунках. Возможно, они составляли комплекты двух пальто. Диаметр — 3,7 см (*табл. XXIV/3б*);

— шесть пуговиц светлого дерева с хорошо заглаженной поверхностью, выделенным краем и четырьмя сквозными отверстиями. У трех изделий отверстия в лунках. Пуговицы, скорее всего, покрывались лаком. Диаметр — до 3 см (*табл. XXIV/3e*);

— тринадцать крупных пуговиц с некачественным темным покрытием, снабженных четырьмя сквозными отверстиями. Сделаны грубо, поверхность слегка заглажена, отверстия зачастую расположены несимметрично. В двух случаях отверстия размещены в лунках. Под воздействием влаги некоторые пуговицы деформированы. Диаметр — 2,8–3,2 см (*табл. XXIV/3g*);

— пять пуговиц среднего размера с некачественным темным покрытием, снабженных двумя или четырьмя сквозными отверстиями. Две пуговицы слегка выпуклые. Почти все изделия под воздействием влаги изменили форму, частично выкрошились. Диаметр — 2,3–2,7 см (*табл. XXIV/3d*);

— семь пуговиц среднего размера из светло-серого дерева с грубо заглаженной поверхностью и выделенным краем. Изделия снабжены двумя или четырьмя сквозными отверстиями. Диаметр — 2,1–2,6 см (*табл. XXIV/3e*);

— две деревянные шлифованные пуговицы из красного дерева с двумя и четырьмя сквозными отверстиями. Изделия покрыты лаком. Диаметр — 1,3 см (*табл. XXIV/3a*).

24. Девять металлических пуговиц условно делятся на две группы:

— четыре алюминиевые двухсоставные пуговицы с запрессованным кольцом-вкладышем внутри. Изготовлены методом холодной штамповки, снабжены двумя сквозными отверстиями. Диаметр пуговиц — 1,5 см (*табл. XXIV/2a*);

— пять выпуклых железных пуговиц с четырьмя симметричными сквозными отверстиями в лунках. Мелкая детализировка неясна: ободки, отверстия и лунки частично затянута коррозией. Диаметр — 1,6–2 см (*табл. XXIV/2b*).

25. Десять пластмассовых пуговиц условно делятся на три группы:

— две пуговицы белого цвета с четырьмя сквозными отверстиями (*табл. XXIV/1a*). Диаметр — 1,2 см и 1,5 см;

— выпуклая с ушком пуговица из пластмассы голубого цвета (*табл. XXIV/1b*). Сквозное отверстие в ушке узкое, горизонтальное. Диаметр шляпки — 1,3 см;

— семь пуговиц темно-синего, синего и ярко-синего цветов с четырьмя сквозными отверстиями (*табл. XXIV/1в*). Диаметр — 0,85–1 см.

26. Две электрические батарейки от карманного фонарика. Корпуса цилиндрические, с металлическими цилиндрическими стержнями внутри. Корпуса сильно окислены (*табл. XXV/4*). Длина — 4,5 см. Стержень подобной батарейки длиной 2,3 см (*табл. XXV/8*) был найден отдельно, в СЗ углу расстрельной ямы № 1.

27. Обрезки сталистой колючей проволоки обнаружены в заполнении ямы, ближе к придонной части (*табл. XXV/5*).

28. Обработанные фрагменты деревянных плашек (*табл. XXV/7*) встречались в заполнении ямы № 1 достаточно часто — не менее 10 случаев. Установить их назначение не удалось: возможно, это части обуви. Длина — от 3,5 до 5 см, сечение — от прямоугольного до квадратного.

29. Вырванный клапан резиновой надувной подушки, закрывающийся резиновым болтом (*табл. XXV/6*). Нарезка болта и клапана не пострадала. Длина клапана — 2,6 см.

30. Свинцовая пломба, применяемая при опечатывании складов с военным имуществом. Найдена в заполнении, на уровне верхнего слоя. По краю пломбы идет нечитаемая круговая надпись с датой – **1868(9)** гг. (*табл. XXV/9*).

Расстрельная яма № 2 обнаружена 21 июня 2017 г., в 6,7 м к северо-востоку от R₀, непосредственно у основания вала бастиона (*табл. XXVI-A/1*). Объект выявлен в ходе прокладки траншеи по оси север-юг, у южной оконечности этой траншеи. Экскаватор остановили немедленно после обнаружения первых останков – незначительно пострадали два костяка.

Изучение расстрельной ямы № 2 производилось в три этапа. *Первый этап* был связан с извлечением останков репрессированных из торцевой части, примыкавшей к основанию вала. *Второй этап* ознаменовался врезкой непосредственно в тулово самого вала, сделанной 13 июля 2017 г. перпендикулярно к его длинной оси. *Третий этап* состоял из двух последовательных врезок, продолжающих линии первой врезки: ситуацию

спровоцировало незнание истинным размеров погребального сооружения, размеры которого первоначально ассоциировалась с ямой № 3 (уже обнаруженной к тому времени) и, на более позднем этапе, с изученной в 1993 г. расстрельной ямой № 5.

Уже в начале первого этапа выяснилось, что расстрельная яма № 2 подверглась нарушению. Останки не менее 12 человек были сдвинуты с первоначального положения, развернуты под углом почти 90° и, частично, раздроблены (*табл. XXX*). Экскаваторный перекоп 1991 г., двигаясь по дуге вдоль основания вала, прошел сквозь яму по оси север-юг, практически полностью уничтожив ее западный край (*табл. XXVII/1*). Ширина торцевой части (2,6 м) породила ошибочную уверенность в том, что это и есть длинная ось сооружения — предполагалось, что достаточно сделать незначительную прирезку к востоку и контур расстрельной ямы будет полностью выявлен.

Данное умозаключение, после выборки 2 м к востоку от западного края, дало начало второму этапу. Ручная прирезка еще на 3 м к востоку убедительно доказала — западный край ямы являлся для нее торцевым. Главное наблюдение второго этапа — материковый выкид из расстрельной ямы толщиной до 0,15 м перекрывался толщей вала (*табл. XXVI-A/2-3*). Структура самого вала над выкидом подтвердила очевидное — в момент создания расстрельной ямы № 2 **вала, как такового, в этом месте не существовало**. Он был насыпан позднее, из переотложенного грунта, песка и строительного мусора. При прирезках обнаружены резиновые поливные шланги большого диаметра со стыковочными муфтами (*табл. XXVI-B/1*), фрагменты стеклянных бутылок, множество гвоздей и пр. Среди мусора были встречены предметы, имеющие историческую атрибуцию:

— крупные фрагменты (лемех, станина, вал) стального плуга на механической тяге. В СССР такой плуг с 1925 г. выпускался (возможно, по лицензии) Одесским механическим заводом им. Октябрьской революции (<http://pluga.ru/articles/istoriya-pluga.html>);

— металлическая эмблема с решетки радиатора 1,5-тонного грузовика марки «Форд АА» (*табл. LIV/5; CVII/8*). В период 1930–1933 гг. грузовик собирался из присылаемых американцами машинокомплектов на заводе КИМ в Москве, а также

на Нижегородском автомобильном заводе (<http://life-with-cars.ru/bez-rubriki/starye-gruzoviki-sssr/>);

— пуговица выпуклая литая с двумя параллельными прямоугольными прорезями для нашивки. Изделие округлой формы с волнистым краем, на внешней стороне имеются две концентрические прочерченные окружности (*табл. LIV/4*). Пуговица может датироваться очень широко – от позднего средневековья (XVI-XVII вв.) до XIX в. (*табл. CVII/7*). К примеру, множеством такими натертыми до блеска бляшек украшалась конская упряжь — седла, подпружные ремни, уздечка и т.п. (<http://clubklad.ru/blog/article/3360/>);

<...>

Непосредственно над расстрельной ямой в стратиграфическом срезе прослеживались следы **трамбовки и подсыпки мелким щебнем** (*табл. XXVI-Б/4*). Последний должен был скрыть неровности, оставшиеся, несмотря на трамбовку, после засыпки — полностью раскидать не вместившийся в яму из-за множества тел грунт не удавалось.

Таким образом, длина ямы перед третьим этапом составляла 5 м, ширина 2,8 м, дно стабилизировалось на глубине 1,5 от уровня сдп. С этого момента речь шла только о выходе на истинную длину погребального сооружения, ориентированного по оси северо-восток — юго-запад. Реальная опасность обрушения нависающего козырька вала (по мере движения на северо-восток он постепенно поднимался вверх) делала ручную дальнейшую прирезку невозможной. Работу сильно осложняли проливные дожди, неоднократно заливавшие заполнение: благодаря крутизне откосов вала удавалось натягивать под углом тент, позволявшей воде частично скатываться в полностью выбранную западную часть ямы.

Третий этап начался с работы экскаватора, который сделал две последовательные прирезки к востоку: высота вала над головами работающих превысила 4 м (*табл. XXVI-Б/1-2*). Заполнение и останки репрессированных выбирались после каждой прирезки по «новой» методике. Окончательные показатели у восточной стены ямы составили: длина — 7,9 м, ширина — 2,75-2,9 м (*табл. XXVI-Б/3*), глубина — 1,5 м от сдп. Расстрельная яма с такими размерами за 4 года исследований обнаружена на бастионе впервые. Наблюдалась определенная

строгость пропорций: небольшое расширение в центральной части не получило развития.

Останки репрессированных были, по мере расчистки, условно поделены на три слоя. Количественный показатель для каждого слоя привести невозможно, чему есть несколько причин. Наиболее весомые — нарушение западной части ямы в 1990 г., фрагментация тел при прирезках (верхняя часть тулова зачастую оставалась в стене, тогда как нижняя часть вынималась), методическая неграмотность волонтеров (костьки снимались вертикальным срезом, а не по горизонтали) (*табл. XXVII/3*). В качестве статистической единицы был выбран череп — согласно подсчетам, из расстрельной ямы № 2 извлечены **останки 123 человек**. Возможная погрешность — 2–3 тела из верхнего слоя, которые могли быть извлечены экскаватором в 1991 г.: фрагментированные человеческие останки (фрагменты черепов, зубы, длинные кости, ребра и пр.) покрывали откосы восточного сектора вала еще до раскопок 1992 г.

Главным отличием расстрельной ямы № 2 от ямы № 1 стала **ориентация костьяков на северо-восток**. При всем разнообразии поз и естественном смещении костей при скелетизации останков, следует признать — абсолютная масса расстрелянных размещалась головой в указанном направлении (*табл. XXVII/2*). Перпендикулярной укладки тел по отношению к длинной оси ямы — не отмечено (развернутые ковшом экскаватора костьяки не учитывались). Это обстоятельство позволяет предположить — тела сбрасывали вниз враскачку, держа за конечности.

Одежда погребенных носила утепленный характер. В ходе работы отмечались полушерстяные рубашки (*табл. XLIII/8-9*), полушерстяные портянки (*табл. XLIII/7*), шерстяные телогрейки (*табл. XLIII/6,11*), тулупы с овчинной подкладкой (*табл. XLIII/5,10*). На ногах одного из костьяков зафиксированы валенки, продетые в резиновые галоши (*табл. XXXIII/костьяк 38; XLIV/5*). В пяти случаях внутренности ботинок для утепления были набиты соломой (*табл. XLIV/4*). Крайне редко (два случая) обнаруживались фуражки с картонной основой и козырьками (*табл. XLIII/1-3*). В то же время, на множестве черепов отмечены прослойки шерсти от шапок, принимаемые на ранних этапах исследования за волосы. Эти факты, как представляется, указывают на производство расстрела поздней осенью

или ранней зимой (вторая половина ноября — декабрь). В пользу последнего предположения свидетельствует и тот факт, что процент резиновых галош в расстрельной яме № 2 оставался высоким (*табл. XLIV/1,3,5*) при количественном преобладании ботинок и сапог (*табл. XLIV/2,6*). Определенным аргументом в пользу холодного времени года могут служить зубки чеснока, неоднократно находимые при исследовании одежды погребенных (*табл. LIV/2*).

Подавляющее большинство клейм на резиновой обуви и на подметках сапог (ок. 40 оттисков) не отличались от зафиксированных в расстрельной яме № 1 (*табл. XLV/3-5*). Вместе с тем, были выявлены новые клейма. Одно из них принадлежит резино-асбестовому комбинату в г. Ярославле — крупнейшему предприятию химической и резиновой промышленности СССР в 1930-е гг. (<https://yarwiki.ru/article/31/yaroslavskij-rezino-asbestovyj-kombinat>). Клеймо представляет собой крупный ромб посреди «зернистого» поля подметки (*табл. XLV/1*), внутри которого располагается трехстрочная надпись:

НКТП

РЕЗИНО-КОМБИНАТ

ЯРОСЛАВЛЬ

На подметках галош также зафиксирован новый вариант клейм ленинградского комбината «Красный треугольник». Клеймо сложное, в виде горизонтального ряда равнобедренных треугольников основанием вниз. Основания треугольников соприкасаются между собой, границы полосы выделены рельефными ободками. Внутри треугольника по «бедрам» проходит надпись **КРАСНЫЙ ТРЕУГОЛЬНИК**, на основании горизонтально выдавлено **ЛЕНИНГРАД**. Внутри пространства между «бедрами» и основанием, в двух отдельных секциях размещены рисунок **серпа и молота** и аббревиатура **НКТП**. Между треугольниками, на уровне верхней их части, размещено повторяющееся слово **СССР**. На уровне средней части треугольников, через треугольник повторяется сочетание **ост / 37** (*табл. XLV/2*). В этом случае, как и в расстрельной яме № 1, цифра «37» обозначает, скорее всего, год выпуска партии.

Как и в расстрельной яме № 1, руки погребенных были связаны за спиной. Способ связывания и структура шнура совершенно аналогичны прослеженным

ранее (*табл. XLI/5-6*): в одном случае руки были обмотаны кожаным ремнем (*табл. XLIII/4*). Аналогичным было, судя по латунным гильзам калибра 5,6 мм, использованное при расстреле оружие — револьвер Наган Смирнского (*табл. XLI/1-3*). В одном случае была обнаружена ушедшая в дно ямы пуля от оружия более крупного калибра — возможно, 7,62 мм (*табл. XLI/4*). При прирезках, в засыпи вала над ямой были обнаружены гильзы (*табл. XLI/7*), принадлежащие винтовке Мосина (4 экз.) и пистолету Браунинг (3 экз.). Хронологическую позицию этих гильз следует уточнить — они могут относиться к документально подтверждённым расстрелам 1939–1941 гг. на бастионе. Убиваемые могли ставиться вплотную к валу, куда и уходили пули: гильзы после казни, как правило, собирались, но далеко не все.

<...>

Ниже приводится перечень предметов, связь которых с расстрельной ямой № 2 не вызывает сомнений:

1. Фрагмент заполненной простым карандашом квитанции на русском языке, выданной внутренней тюрьмой НКВД г. Тирасполя. Обнаружен 8 июля 2017 г., перед первой экскаваторной прирезкой в тулово т. н. вала. Содержание (сверху вниз):

.....**ключенного**.....

.....**ра...й. фе**.....

.....**анение 42 р.24 ко.**

.... **принял дежур**.....

Сдал и квитанцию получил**н(г).ф.**

...**480. “Молдпечатъ”, зак. 2490, т. 400 х 50 х 2**

Почерк с левым наклоном, написание букв архаично. В документ была завернута 10-копеечная монета (*табл. XLVII/3*). Документ будет, безусловно, прочтен при помощи сканирования или рентгеновского изучения — внизу арестованный аккуратно вывел свои инициалы и короткую фамилию.

<...>

26. На костяке 29 зафиксирован **деревянный протез** правой голени. Протез состоял из расширенной под культу бедра вогнутой основы и постепенно

сужающегося вниз стержня. Последний заканчивался внизу многослойной (не менее восьми слоев) резиновой нашлапкой, соединенной с туловом стержня несколькими крупными гвоздями (*табл. LIII/1a*). К бедру погребенного протез пристегивался двумя пряжками – медной и железной. Длина пряжек — 3,5 см (*табл. LIII/1б*). Правое бедро костяка 29 было сломано в области тазобедренного сустава (*табл. LIII/2*) и неправильно срослось — человек не только ходил на деревянном протезе, но, видимо, при этом еще и сильно хромотал.

27. Справа от костяка 52 обнаружен **деревянный костыль** длиной до 1,2 м. Конструктивно он был Т-образным — от короткой, схваченной железной полукруглой пластиной, поперечной (подручной) планки толщиной до 9,5 см (*табл. LIII/6*) вниз перпендикулярно отходил длинный цилиндрический стержень с железным трапецевидным набалдашником высотой 12 см и диаметром 7,7 см (*табл. LIII/5*). Внутренние/внешние детали поперечной планки, детали стержня и крепление набалдашника фиксировались накладными железными пластинками с гвоздями длиной ок. 5 см (*табл. LIII/3-4*). Правое бедро костяка 52 было сломано в средней части — неудачно наложенный фиксатор привел к тому, что края кости срослись внахлест (*табл. LIII/7*).

<...>

Расстрельная яма № 3 обнаружена 23 июня 2017 г. после сделанной 21 июня экскаваторной прирезки (*табл. LV/1*), в 9,2 м к западу-северо-западу от R₀, в 1,2 м к западу от расстрельной ямы № 1 (*табл. LV/3*). Сооружение вытянутой трапецевидной формы длиной 4 м (*табл. LVI/1*), шириной 1,85-2,4 м (*табл. LVI/4-б*) и глубиной 2,3 от сдп (*табл. LVI/2*) было ориентировано по оси север-северо-запад — юг-юго-восток. Через яму, так же, как и в случае с расстрельной ямой № 1, проходил кабель — различие состояло в том, что яму № 3 кабель пересекал почти перпендикулярно ее длинной оси (*табл. LVII/1*). Высота кабеля от дна ямы составляла 1,6 м (*табл. LVI/3*). Заполнение ямы состояло из рыхлой материковой глины и предматерикового суглинка, практически без примеси чернозема.

Процесс расчистки расстрельной ямы № 3 можно условно разделить на два этапа: обнаружению человеческих останков предшествовала находка 27 июня 2017 г. большого количества эмалированной посуды и личных вещей в среднем слое

заполнения (*табл. LV/4*); верхний слой был стерильным. После обнаружения человеческих останков, некоторая часть вещей была удалена из ямы для проведения панорамной расчистки первого слоя костяков (14 скелетов).

Панорамная расчистка в расстрельной яме № 3 была сделана, но дальнейшую работу прервали проливные дожди, продолжавшиеся с перерывами более недели. Натянутые тент и большой рекламный баннер не смогли предотвратить сквозного промокания заполнения. Кости лежавших сверху погребенных из-за непрерывного воздействия влаги приобрели белесый оттенок (*табл. LVII/2-3*). Работать внутри сооружения было невозможно — ноги уходили в заполнение по щиколотку. Положение удалось стабилизировать только после обращения руководства Управления культуры в Главное управление по чрезвычайным ситуациям МВД ПМР, которое в короткий срок разбило над ямой палатку с металлической каркасной основой (*табл. LV/2*).

Работы в расстрельной яме были возобновлены только 10 июля, после относительного высыхания верхнего слоя костяков. Панорамная расчистка первого слоя была проведена во второй раз, с немедленной фиксацией после ее окончания. Работавшие волонтеры были вынуждены использовать марлевые повязки, т. к. испарения разлагающейся мокрой одежды репрессированных были тяжелы для дыхания. Всего до 16 июля были эксгумированы останки 97 человек (*табл. LIX-LXVI*).

<...>

Расстрельная яма № 6 выявлена 24 июля 2017 г., в 4,4 м к северо-северо-западу от R₀, в 0,5 м к северу от расстрельной ямы № 5 (*табл. XLIV/1*). Погребальное сооружение подквадратной формы размерами 1,95 x 1,8 м (*табл. XLIV/3-5*) и глубиной 1,55 м от современной поверхности (*табл. XLIV/2*) было ориентировано по оси север-северо-восток — юг-юго-запад. Пропорции сооружения были достаточно строгими, торцевые стенки слегка сужались ко дну. Почти правильную горизонталь дна нарушал недобор грунта в северо-восточном углу. В целом, наблюдалось близкое сходство с формой расстрельной ямы № 5.

При исследовании расстрельной ямы № 6 эксгумированы останки 31 человека. Расположение тел не было систематическим. Погребенные лежали в несколько

слоев друг на друге, головами на север, запад и восток: южной ориентировки не отмечено. Одежда на телах почти полностью истлела и сохранностью напоминала яму № 5. Фрагменты сохранившихся х/б рубашек и более плотных по материалу пиджаков исключают осенне-зимний переходный период — речь может идти только о первой половине осени. Об этом же говорят частые (5 случаев) находки фуражек с картонными околышами и козырьками (*табл. С/4: СIII/4*), что зафиксировано только в расстрельной яме № 1.

Обувь репрессированных была представлена, по большей части, сапогами и галошами: сапоги абсолютно доминировали в количественном отношении. Подметки некоторых сапог подверглись значительному износу, что отмечено на бастионе «Св. Владимир» впервые: все резиновые подметки сапог имели клеймо Ленинградского комбината «**Красный треугольник**» (*табл. СIII/12-14*). Достаточно редким явлением для раскопок 2017 г. стало однообразие калош — все они были изготовлены Московским заводом «**Красный богатырь**» (*табл. СIII/15*).

Методика казни в расстрельной яме № 6 не претерпела изменений — связанные за спиной руки (*табл. С/10*), «конвойные» узлы из витого шнура (*табл. С/5*), выстрелы в затылок до трех раз (*табл. С/11*), добивающие выстрелы в темя и висок (*табл. С/8-9*). Как основное орудие казни использовался револьвер Наган Смирнского с патронами калибра 5,6 мм Long Raffle (*табл. С/1,3*), что подтверждается находкой еще одной упаковки из-под этого патрона (*табл. СI/2*). Для добивающих выстрелов иногда использовался калибр 7,62 мм (*табл. С/7*). *Важно* – в яме № 6 впервые (!) зафиксирована находка на дне (не в отвале и не в засыпи) латунной винтовочной гильзы, схожей по патине с гильзами патрона 5,6 мм LR (*табл. С/2*). В двух случаях, как и в яме № 3, зафиксированы выстрелы через фуражку, о чем говорят пробитые пулей картонные козырьки (*табл. С/6*).

<...>

Додаток 3

Одним з додатків то загального звіту є антропологічний опис останків з відповідними фототаблицями. У додатку наведено приклад фотографій з такої

таблиці за результатами експедиції на території Тираспольської фортеці, проведеної у 2017 році.

**Из фотоальбома: приложение к антропологическому описанию останков
(Тирасполь, 2017)**

(ф. з папки «Яма 4 - антропология»)

Додаток 4

Проведення експертиз — обов'язкова умова при дослідженні місць з масовими людськими останками та їхньої ексгумації. Без цього втрачається останній шанс повернути імена репресованих та упокоїти їхні душі. Базовою є судово-медична експертиза. Також рекомендується провести судово-криміналістичну, судово-балістичну, судово-речову і товарознавчу експертизи знайдених останків і артефактам та прикласти висновок судово-стоматологічної експертизи або детальний опис знайдених стоматологічних предметів профільним фахівцем.

У додатку наведено фрагмент судово-медичної експертизи останків з однієї з ям, досліджених в ході експедиції 2017 року під керівництвом І. А. Четверикова на бастіоні «Володимир» у Тираспольській фортеці (мовою оригіналу, термінологія авторська).

**Из определенных судебно-медицинской экспертизы останков
репрессированных, извлеченных из расстрельной ямы № 2 (2017)**

Описание составлено на основе определений судмедэксперта высшей квалификационной категории М. И. Суходольской и судмедэксперта первой квалификационной категории Р. И. Дрангоз. Осмотр тел производился как в помещении медико-криминалистической лаборатории ГУ «РБ СМЭ», так и в помещении порохового погреба бастиона «Владимир» (расстрельные ямы № 2–6).

Костяк 1. Останки принадлежат **взрослой женщине**, возраст которой установить не удалось. Возраст не установлен. В затылочной кости находятся два входных пулевых отверстия диаметром 0,6 см.

Костяк 2. Останки принадлежат **мужчине 40-50 лет**. В затылочной кости, слева от затылочного бугра имеются два сливающихся входных пулевых отверстия

— круглое диаметром 0,7 см и овальное размером 1 x 1,2 см. Справа, ближе к сосцевидному отростку читается вдавленный дефект подтреугольной формы размером 2 x 1,7 x 1 см — оскольчатый перелом от действия подграненного предмета.

<...>

Костяк 5. Останки принадлежат **женщине 35-45 лет.** Наблюдается травматическое расхождение в задней части сагиттального и лямбдовидного швов, слева отсутствует фрагмент височной кости размером 5 x 1,8 см. По центру затылочной области находится входное пулевое отверстие диаметром 0,8 см.

<...>

Костяк 7. Останки принадлежат **мужчине 50-60 лет.** По центру затылочной кости, ниже нижней выйной линии наблюдается травматический дефект неправильно-ромбовидной формы размером 2 x 1 см. В передней стенке левой гайморовой пазухи находится входное пулевое отверстие диаметром ок. 1 см. Над затылочным бугром расположено входное пулевое отверстие диаметром 0,8 см. Ещё одно входное пулевое отверстие диаметром 0,6 см расположено на пересечении стреловидного и лямбдовидного швов.

Костяк 8. Останки принадлежат **женщине 30-40 лет.** В затылочной кости, над наружным бугром справа находится входное пулевое отверстие диаметром 0,8 см. На 1,3 см правее и несколько ниже первого имеется второе отверстие диаметром 0,7 см. У заднего края большого затылочного отверстия, справа имеется вдавленный дефект подтреугольной формы: от него дугообразно отходят трещины в сторону большого затылочного бугра.

Костяк 9. Останки принадлежат **женщине 35-50 лет.** Над средней частью верхней выйной линии имеется вдавленный дефект подтреугольной формы размерами 1,4 x 1 x 1 см: по краям пролома определяется террасовидное выкрашивание костного вещества внутрь, в полость черепа. От нижних углов дефекта линии пролома продолжают до затылочно-височного шва, теряясь на краю расположенного в затылочной кости слева (несколько выше описанного дефекта) входного пулевого отверстия диаметром 0,9 см.

<...>

Костяк 21. Останки принадлежат **женщине 18-25 лет.** В правой височной кости расположен вдавленный дефект овальной формы размером 1,5 x 1,3 см, с терассовидным выкрашиванием по верхнему и боковым краям. В теменной кости слева находится овальное пулевое отверстие размером 0,7 x 1 см. По центру теменной области, на краю венечного шва имеется овальное пулевое отверстие размером 0,8 x 1 см. В левой височной кости расположено входное пулевое отверстие диаметром 0,6 см.

<...>

Костяк 24. Останки принадлежат **мужчине 45-50 лет.** В подлопаточной ямке левой лопатки отмечен след прохождения пули, имеющий вид полуокружности диаметром 0,6 см. В затылочной кости справа, у лямбдовидного шва расположено входное пулевое отверстие диаметром 0,8 см, сопровождающееся краевой отслошкой наружной пластинки. Ниже находится входное пулевое отверстие диаметром 0,7 см. Зафиксирован также перелом височной кости и теменной кости слева.

<...>

Костяк 27. Останки принадлежат **мужчине 45-50 лет.** В затылочной кости, в области затылочных бугров симметрично расположены два входных пулевых отверстия диаметром 0,6 см. В затылочной кости, на уровне верхней выйной линии находится ещё одно пулевое отверстие диаметром 1 см. По краям последнего отверстия имеются трещины, костное вещество сколото кратерообразно сверху вниз.

<...>

Костяк 31. Останки принадлежат **мужчине 25-30 лет.** В области заднего края большого затылочного отверстия наблюдается скол костного вещества длиной в 1 см. В затылочной кости, над крестообразной возвышенностью, на 1 см вправо от средней линии имеется овальное пулевое отверстие размером 1 x 0,7 см. В затылочной кости, слева от средней линии и на 1,5 см ниже затылочного шва расположено второе, аналогичное предыдущему пулевое отверстие. Сзади основания сосцевидного отростка височной кости находится третье пулевое отверстие диаметром 1 см с зубчатыми краями.

<...>

Костяк 34. Останки принадлежат **взрослому индивидууму**, возраст и пол которого установить не удалось. В затылочной кости расположено пять входных пулевых отверстий. Одни из них имеют круглую форму и диаметр до 0,7 см, другие имеют форму овала размером 1 x 0,5 см.

<...>

Костяк 38. Останки принадлежат **женщине 45-50 лет**. В теменной области справа отмечен дефект трехгранной формы размером 1,2 x 1 x 1,5 см, не достигающий до внутренней пластины. Выкрашивание кости террасовидное, угол дефекта направлен назад, от угла расходятся трещины. У края большого затылочного отверстия имеется вдавленный дефект неправильной формы размером 2 x 1,3 см. Можно определенно говорить о предсмертных переломах теменной и затылочной костей. В затылочной кости слева находится входное пулевое отверстие диаметром 0,8 см. В области пирамиды затылочной кости расположено второе пулевое отверстие диаметром ок. 1 см.

<...>

Костяк 43. Останки принадлежат **индивидууму 35-40 лет**, пол которого определить не удалось. Череп деформирован в области левой височной кости. Фрагмент этой кости отсутствует, от краев отлома расходятся косо-поперечные трещины. Наблюдается перелом лобной кости: края ровные, равномерно пропитаны пигментами почвы. В теменной кости, по средней линии расположено входное пулевое отверстие дефект диаметром 0,8 см. В затылочной кости имеются два сливающихся пулевых отверстия диаметром 0,8 см каждое.

Костяк № 44 Кости и фрагменты костей не сопоставимы, принадлежат **разным индивидуумам**. Идентифицировать пол и возраст кого-либо из них не представлялось возможным.

<...>

Костяк 49. Останки принадлежат **взрослому индивидууму**, возраст и пол которого установить не удалось. В своде черепа имеется неправильно-овальное пулевое отверстие размером 1,7 x 1 см: костное вещество воронкообразно выкрошилось в полость черепа. По центру затылочной кости, над затылочным

бугром находятся две входных пулевых отверстия диаметром 0,6 см. Ниже затылочного бугра, по ходу нижней выйной линии расположено третье пулевое входное отверстие диаметром 0,6 см.

Костяк 56. Останки представлены черепом **взрослого индивидуума**, возраст и пол которого определить не удалось. В теменной кости слева, по лямбдовидному шву находится входное пулевое отверстие диаметром 0,7 см. Слева, у височно-теменного шва имеется вдавленный дефект неправильной формы размером 2 x 1,5 x 1,5 см. Швы в месте дефекта полностью разошлись: височно-теменной и височно-затылочный. В центре затылочной кости расположено входное пулевое отверстие диаметром 0,7 см.

<...>

Костяк 67. Останки представлены черепом **взрослого индивидуума**, возраст и пол которого определить не удалось. В теменной кости находится входное пулевое отверстие диаметром 0,7 см.

Про авторів

Андрій Іванович АМОНС, юрист, пошуковець-дослідник, архівіст.

У 1974 році закінчив юридичний факультет Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. Понад 30 років працював на слідчо-прокурорських посадах в органах військової прокуратури ЛенВО, КВО та Центрального регіону України. У 1990-ті роки начальник відділу реабілітації жертв політичних репресій в Україні у ВП Центрального регіону України, займався розслідуванням кримінальних справ № 50-0092 щодо захоронень у Биківні та Катинської справи № 159 щодо розстрілів польських офіцерів і громадян Польщі на території УРСР весною 1940 року, а також щодо розстрілів репресованих в Україні у 1937–1941 роках. Полковник юстиції у відставці.

У 2001–2009 роки начальник юридичного управління Державної міжвідомчої комісії з увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій при КМ України. З 2001-го по 2017 рік приймав участь та був консультантом у численних археологічних розкопках місць погребіння жертв політичних репресій (Київ, Харків, Вінниця, Чернігів, Житомир, Бердичів, Полтава, Хмельницький, Каменець-

Подільський, Черкаси, Васильків, Одеса, Миколаїв, Херсон, Донецьк, Дніпропетровськ, Запоріжжя та інших). Понад 25 років працює в архівах України. Складав розстрільні списки за 1937–1941 роки по місцях проведення розкопок та ексгумацій.

Автор 9 книг та численних статей за темою політичних репресій в Україні, археологічних та архівних пошуків інформації про репресованих та місця їхнього погребіння.

Олександр Вячеславович БАБІЧ, історик.

У 1996 році закінчив історичний факультет Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. У 2001 році закінчив факультет правознавства Одеського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ. З 2021 року аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Директор ГО «Суспільство та історична спадщина», керівник проєкту «Місця скорботи Одеси». Автор і співзасновник туристичної агенції «Тудой-Сюдой». Член Координаційної ради з питань охорони об'єктів культурної спадщини при виконавчому комітеті Одеської міської ради. Член історико-топонімічної комісії виконавчого комітету Одеської міської ради. Член робочої групи з увічнення пам'яті жертв політичних репресій, похованих на 6-му кілометрі Овідіопольської дороги.

Автор 7 історичних книг та десятків статей за темою історії Одеси та регіону. Автор документальних історичних проєктів для телебачення.

Лідія Всеволодівна КОВАЛЬЧУК, філолог, архівіст.

У 1977 році закінчила філологічний факультет Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. Понад 30 років працювала на кафедрі історії зарубіжних літератур ОНУ імені І. І. Мечникова, кандидат філологічних наук, доцент. З 2012 року засновник і координатор комплексної науково-просвітницької програми ОНУ імені І. І. Мечникова «Феномен тоталітаризму, його прояви та шляхи подолання».

З 1997 року директор Одеського академічного центру Міжнародної академії наук. З 2005 року голова Ради ГО «Академічний центр «Наука та освіта». Керівник науково-дослідної програми «Одеський мартиролог», присвяченій історії репресій на Одещині за часів радянської влади. Автор-укладач серії книг «Одеський мартиролог». У 2000-і роки голова редколегії «Реабілітовані історією» при Одеській обласній державній адміністрації. Автор-укладач 1-ї книги «Реабілітовані історією. Одеська область».

У 2000-і роки член орггрупи міжнародного проекту «Возвращенные имена»: створення єдиного електронного банку даних репресованих СРСР, співавтор посібника «Методические рекомендации по описанию архивно-следственных дел».

Протягом 2000–2010-х років член комісії з поновлення прав реабілітованих при Одеській обласній раді. У 2010-і роки голова Громадської ради при Державному архіві Одеської області. З 2018 року член Координаційної ради керівників громадських та благодійних організацій при Одеському міському голові

З 2019 року голова Регіональної комісії з реабілітації при Одеській обласній державній адміністрації.

Автор-укладач 6 книг та численних статей з історії репресій на Одещині.

Олена Петрівна Сєкерська, археозоолог.

У 1983 році закінчила біологічний факультет Одеського державного університету імені І. І. Мечникова, у 1991 році — аспірантуру в Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР. Кандидат історичних наук, доцент, археозоолог. З 1983 року працює в Одеському археологічному музеї НАН України, науковий співробітник. З 1996 року працює в Південноукраїнському національному педагогічному університеті імені К. Д. Ушинського, доцент кафедри історії України. Веде навчальні курси: «Історія первісного суспільства», «Історія Стародавньої Греції та Риму», «Археологія».

Областю наукових інтересів є давня історія та реконструкція палеоекології і палеоекономіки стародавніх суспільств на основі вивчення археозоологічних матеріалів. Брала участь у дослідженні поселень і могильників доби каменю,

енеоліту, епохи бронзи, та раннього залізного віку на терені степової та лісостепової України, Північного Казахстану та Туркменістану.

Співавтор 2 монографій, автор 3 навчальних підручників та понад 100 статей з проблем тваринництва та мисливства давнього населення України.

Ігор Анатолійович ЧЕТВЕРИКОВ, археолог, історик.

У 1995 році закінчив історичний факультет Придністровського державного університету імені Т. Г. Шевченка (Республіка Молдова). Понад 25 років працює у ПДУ імені Т. Г. Шевченка, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії «Археологія» Інституту держуправління, права та соціально-гуманітарних наук, викладає історію краю, веде археологічну практику.

З 1988 року постійно бере участь в археологічних експедиціях, спеціалізується у галузі вивчення скіфської археологічної культури Північного Причорномор'я. З 2007 року неодноразово брав участь в розкопках на Північному Кавказі, в 2013–2014 роках працював у спільному російсько-німецькому проєкті.

З 2017 року керує науково-просвітницьким проєктом «Ім'я на каміні», присвяченим дослідженню різноконфесійних цвинтарів XVII — початку XX століть на території ПМР.

У 1992–1994-му та 2017–2021 роках учасник археологічних ексгумацій останків радянських громадян, розстріляних у 1937–1938 роках на території колишнього спецоб'єкта НКВС «Пороховий погріб», що знаходився в межах знесеної у 1970-х роках Тираспольської фортеці. З 2017 року є керівником цих досліджень, що відбуваються у фортечному бастіоні «Володимир», що уцілів від знесення. Веде наукову документацію цих розкопок.

Співавтор 4 монографій, автор 45 опублікованих статей з археології та некрополістиці Придністров'я.